

V. CMENTARZE ŻYDOWSKIE

BARTŁOMIEJ STAWIARSKI

CMENTARZE ŻYDÓW ASZKENAZYJSKICH W ŚREDNIOWIECZU. PRZYKŁAD WROCŁAWIA

„W pocie twojego czoła będziesz jadł chleb, aż powrócisz do ziemi, bo z niej byłeś wzięty. Bo jesteś prochem i do prochu wrócisz” (Pecaric, Gordon 2001, *Bereszit* 3:19).

Tradycyjnym miejscem pochówków Żydów aszkenazyjskich w średniowieczu był wspólny cmentarz, będący najczęściej własnością gminną (Kisch 1949, s. 209). Miejsce grzebalne w języku hebrajskim określane jest rozmaicie, jako *bet kevarot* – dom pogrzebów¹; *bet olam* – dom wieczności², czy w zameizowanej formie *bet almin*³; *bet mo'ed le-khol hai* – dom spotkań wszelkiego

życia⁴; *bet avot* – dom ojców [przodków] (Kolatch 2006, s. 93) lub eufemistycznie *bet hayyim* – dom życia⁵. Nazwy te są nieprzypadkowe, Żydzi starali się upiększać miejsca grzebalne krzewami i drzewami, wybierali, gdy tylko mogli, lokalizację w wiejskim otoczeniu, stąd średniowieczny termin *hortus Judeorum*⁶ (zob. ryc. 1; Abrahams 1996, s. 60; Safanov [b.r.w.], s. 78).

KSZTAŁTOWANIE SIĘ CMENTARZY GMINNYCH I ICH WEWNĘTRZNA STRUKTURA

Cmentarz, jako powszechne miejsce pochówków, wykształcił się wśród Żydów już w czasach postbiblijnych (do II w. p.n.e.). Powszechnym zwyczajem do czasów talmudycznych było chowanie zmarłych w grobowcach rodzinnych (por. Weiss 1992, s. 357–371). Jedyna informacja potwierdzająca istnienie wspólnego miejsca grzebalnego, skupiającego większą liczbę pochówków, mówi o „grobach pospolitych ludzi” w Jerozolimie, w dolinie Kidrona (2 SM 23:6; Jeremiasz 26:23; Marcus 2004, s. 208; Safanov [b.r.w.], s. 75). W okre-

sie misznaickim (II w. p.n.e. – II w. n.e.) powszechnym zwyczajem było chowanie zmarłych na rodzinnych parcelach grzebalnych, będących własnością prywatną, bądź w jaskiniach, jak nakazywał zwyczaj palestyński, bądź bezpośrednio w ziemi, co praktykowano zgodnie z rytuałem babilońskim⁷ (Ydit 1997). Posiadamy z tego okresu nieliczne wzmianki o specjalnych, wspólnych cmentarzach,

¹ Wijk-Bos 1998, Nehemiasz 2:3; Sanhedrin 6:5; Kolatch 2006, s. 92, czy też „dom grobów”, jak chce Kameraz-Kos 2006, s. 123, lub „dom mogił”, jak chce Fijałkowski 2003, s. 367.

² Tehilim 49:12; Hoffner 1977, s. 113; Jacob 1987, s. 63; Gradwohl 1993, s. 368; Fijałkowski 2003, s. 367; Patterson 2005, s. 141; Sprague 2005, s. 9–10; Kameraz-Kos 2006, s. 123; Kolatch 2006, s. 93, czy też „dom świata [wiecznego]”, jak chcą Jagielski 2003, s. 296; Rozmus 2005, s. 45 przyp. 45.

³ Kohelet Rabbah 10:9; Mo'ed Katan 80b; Chilton 1987, Isaiah Targum 40:11; Kolatch 2006, s. 93.

⁴ Job 30:23; Patterson 2005, s. 140; Kolatch 2006, s. 93, czy też „dom uroczystego zgromadzenia wszystkich żyjących”, jak chcą Jagielski 2003, s. 296; Rozmus 2005, s. 45 przyp. 45.

⁵ Jacob 1987, s. 63; Gradwohl 1993, s. 368; Ydit 1997; Fiering, Bernardini 2001, s. 408; Fijałkowski 2003, s. 367; Trachtenberg 2004, s. 57; Patterson 2005, s. 140; Sprague 2005, s. 9; Kameraz-Kos 2006, s. 123; Kolatch 2006, s. 93, czy też „dom życia wiecznego”, jak chcą Jagielski 2003, s. 296; Rozmus 2005, s. 45 przyp. 45.

⁶ Innymi terminami używanymi w średniowieczu na określenie cmentarzy żydowskich były *cymiterium Judaeorum* i *sepulturae Judaeorum*; Kober 1940, s. 100.

⁷ Literatura talmudyczna podkreśla, że Żyd powinien zostać pochowany *be-tokh shelo*, czyli na swojej własnej parceli; Bava Batra 112a; Kolatch 2006, s. 93.

Ryc. 1. Średniowieczny żydowski cmentarz w Moguncji (Niemcy) zlokalizowany w wiejskim otoczeniu, poza miastem. Wg Gay 1992, s. 42

przeznaczonych dla ludzi straconych na mocy wyroków sądowych (Sanhedrin 6:5). Rodzinne parcele grzebalne oznaczane były pobielonymi kamieniami (*ziyyun le-nefesh*), w celu ostrzeżenia przechodzących przed naruszeniem spokoju zmarłych⁸ (Shekalim 1:1). Literatura biblijna i talmudyczna często wspomina kamienie nagrobne, mauzolea i różnego rodzaju pomniki, umieszczane w miejscach pochówku.

Przestrzeń desygnowana na teren grzebalny nie mogła być używana do żadnych innych celów. Zakazane było na cmentarzu zachowanie wskazujące na brak szacunku dla zmarłych, takie jak jedzenie, picie czy używanie go jako drogi skrótowej. Żadne zwierzęta nie mogły się tam paść a w grobowcach nie wolno było niczego przechowywać (Megilah 29a; YDSh. 364:1, 368).

Tereny grzebalne od starożytności uważane były za miejsca nieczyste. Stąd lokalizowano je z dala od siedzib ludzkich. Kiedy Herod Wielki zakładał Tyberiadę musiał nadać mieszkańcom wiele przywilejów, aby nakłonić ich do pozostania, ponieważ miasto zbudowane zostało na starożytnych grobowcach, i ludzie stronili od „nieczystości wywodzącej się z tego miejsca” (Kotlar 1997). Cmentarz żydowski

nie jest „poświęconą ziemią” w sensie religijnym, poza grobami sprawiedliwych (*zaddikim*) i męczenników (*kadoshim*).

Przyjmuje się, że powstanie cmentarzy gminnych podyktowane było względami praktycznymi, przede wszystkim tradycyjnymi nakazami zachowania czystości rytualnej. Zabraniały one kohenom (*kohanim*)* nie tylko dotykać ciała nieboszczyka, ale nawet zbliżać się na odległość 4 łokci (ok. 2 m) do grobu (Ydit 1997; Kolatch 2006, s. 115).

Kohenów obejmuje do dziś zakaz przebywania na terenie cmentarza, poza przypadkami pogrzebów bliskich krewnych – rodziców, dzieci, żony, braci, lub niezamężnej siostry:

„Przemówił Bóg do Moszego: Przemów do kohenów, synów Aharona, i oznajmij im: Żaden [kohen] nie stanie się rytualnie skażony [poprzez kontakt z martwym człowiekiem, gdy są inni] z jego ludu, [którzy mogą pochować]. Oprócz [jego żony, która jest] jego krewną, która jest mu bliska, jego matki, jego ojca, jego syna, jego córki i jego brata, jego siostry, która jest dziewczicą i która jest mu bliska, bo nigdy nie była [poślubiona] mężczyźnie, [dla której nie] stanie się rytu-

⁸ Pobielenie kamieni nagrobnych zgodnie z nakazem miało następować 15 dnia miesiąca *Adar*; Jagielski 2003, s. 297.

* Kohen – z hebrajskiego kapłan, osoba pełniący w starożytności służbę świątynną, potomek Aarona z plemienia Lewiego.

alnie skażony, żeby ją pochować, [jak również przez wszystkich innych wymienionych członków swojej rodziny]” (Pecaric 2005, *Wajikra* 21:1–3).

Zakazy obowiązujące kohenów skutkowały wykształceniem specyficznych cech wewnętrznego rozplanowania przestrzennego cmentarza. Stało się zwyczajem grzebanie zmarłych kohenów w specjalnym rzędzie, w pobliżu murów cmentarnych, aby umożliwić ich krewnym kontakt z grobem, bez potrzeby przekraczania granicy terenu grzebalnego.

Strukturę wewnętrzną cmentarza żydowskiego charakteryzowało chowanie zmarłych w rzędach, w porządku chronologicznym, odzwierciedlającym czas zgonu. Istniał jednak zwyczaj, aby rezerwować specjalny, wydzielony obszar dla rabinów i innych wpływowych, pobożnych członków społeczności (Ydit 1997; Safanov [b.r.w.], s. 78–79; Fijałkowski 2003, s. 367). Na wielu cmentarzach mężczyźni

i kobiety grzebani bywali w oddzielnych rzędach⁹. Odstępy od wiary chowani byli poza granicą cmentarza¹⁰, a osoby o złej reputacji oraz samobójcy w odseparowanym narożniku, nieopodal ogrodzenia (YDSH. 345; Safanov [b.r.w.], s. 78; Jagielski 2003, s. 297; Kolatch 2006, s. 514). Wrogowie nie powinni spoczywać obok siebie, a nikczemny nie powinien być pochowany w pobliżu miejsca, gdzie już spoczywa prawy człowiek (Sanhedrin 47a; YDSH. 345; Ydit 1997; Jagielski 2003, s. 297; Fijałkowski 2003, s. 367; Kolatch 2006, s. 93). Żyd musiał zostać pochowany w obrębie żydowskiego grzebalnika, nie wolno było złożyć jego ciała na cmentarzu nieżydowskim (Unterman 1989, s. 201).

W okresie talmudycznym wykształciła się zasada zachowania przestrzeni 6 cali w pionie pomiędzy każdym z lokowanych na tym samym miejscu grobów (YDT 362:4). Jest to także minimalna odległość między istniejącym grobem a kolejnym, sytuowanym obok. Nakaz ten stosowany był także w średniowieczu, kiedy ograniczenia przestrzenne dzielnic żydowskich w miastach zmuszały Żydów do chowania zmarłych na miejscu wcześniejszych grobów (zob. przedstawienie żydowskiego pogrzebu ryc. 2).

W czasach talmudycznych cmentarz stał się miejscem z którym wiązano wiele przesądów wzbudzających strach. Uważano go za siedzibę złych duchów i demonów. W związku z tym uznawano za niebezpieczne pozostawanie w jego pobliżu po zmroku (Hagigah 3b; Nidah 17a; Trachtenberg 2004, s. 49;

⁹ Zdarzały się także przypadki, że w rzędach grobów kobiecych mężatki chowano oddzielnie od kobiet niezamężnych; Jagielski 2003, s. 297; por. Fijałkowski 2003, s. 367.

¹⁰ Żyd, na którego nałożono *herem* (klątwę) także nie mógł zostać pochowany na cmentarzu żydowskim, ponadto nie brano go pod uwagę tworząc *minyán* (wymagana liczba 10 mężczyzn podczas wspólnej modlitwy), jego synowie nie mogli zostać obrzezani oraz zakazane było prowadzenie z taką osobą interesów. Widzimy jak potężnym narzędziem w rękę przywódców gmin aszkenazyjskich była instytucja klątwy; Bloomberg 2000, s. 51.

Ryc. 2. Przedstawienie żydowskiego pogrzebu. Z kolekcji obrazów olejnych praskiego bractwa pogrzebowego (*hevra kaddisha*), w Židovské Muzeum w Pradze. Wg EJ

Kolatch 2006, s. 80). Prawdopodobnie było to powodem zakładania cmentarzy żydowskich z dala od miasta, w odległości co najmniej 50 łokci (ok. 25 m) od najbliższego domostwa (Bava Batra 2:9; Abrahams 1996, s. 60; Jagielski 2003, s. 297; Fijałkowski 2003, s. 366). Zasada ta stała się zwyczajem wśród Żydów aszkenazyjskich w średniowieczu. Jednak dopóki ograniczenia tego nie uniemożliwiły, Żydzi, gdy tylko mogli, na miejsce spoczynku zmarłych wybierali tereny w wiejskim otoczeniu (Abrahams 1996, s. 60; Safanov [b.r.w.], s. 78). Cmentarz znajdował się pod opieką stróża, chroniącego go przed rabusiami grobów i zwierzętami (Bava Batra 58a), regułą było również ogradzanie cmentarzy. Nie nadające się już do użytku hebrajskie księgi, które ze względu na swój święty charakter nie mogły być zniszczone w konwencjonalny sposób, bywały także grzebane na cmentarzach (Megilah 26b; YDSh. 282:10; Sirat 2002, s. 9; Kolatch 2006, s. 81).

¹¹ Zwyczaj ten tłumaczy się frazami z Księgi Przysłów: „Sze-ol i zatrała niesyte, niesyte i oczy człowieka”, i Talmudu: „Každy człowiek ma za życia zawiść w oczach, wzrokiem zazdrości i pożąda. Nic, nawet po śmierci, nie jest w stanie uspokoić oczu. Trzeba zaś, by zmarły wyzbył się doczesnych pragnień, a tylko wtedy kończą się nasze pragnienia, gdy się oczy zakryje”; Kameraz-Kos 2006, s. 120. Badania nowożytnych cmentarzy żydowskich z terenu Polski, podsumowane przez Pawła Fijałkowskiego (2003, s. 363–364), wykazały, że był to popularny zwyczaj także na tym terenie. Autor przytacza przykłady tego typu praktyk pogrzebowych, odkryte podczas badań archeologicznych na cmentarzach żydowskich w Wyszogrodzie i Płońsku. Często zakrywano skorupkami oczy i usta, tak było w Lublinie, Dobrzyniu nad Wisłą, Krasiczynie, Połańcu i prawdopodobnie w Makowie Mazowieckim i Cedyni.

Prawdopodobnie w czasach talmudycznych wykształcił się zwyczaj zamykania zmarłemu oczu tuż po zgonie i kładzenia na nich podczas pochówku glinianych skorupek z rozbitego naczynia¹¹. Zmarłego ubierano w szaty z białego płótna, długą koszulę, pokrowce na ręce i nogi oraz czepiec (ryc. 3). Następnie zawijano w całun, który czasami bywał zaszywany, i kładziono na maryl, skonstruowane z prostych, nie heblowanych desek (Fijałkowski 2003, s. 366; Kameraz-Kos 2006, s. 119–125). Z takich samych desek powinna zostać wykonana trumna, a jej konstrukcja musiała być pozbawiona gwoździ¹². Zmarłego układano w grobie pojedynczym, mężczyzn ubierano dodatkowo w kitel, a pod głowę wkładano tałes (*tallit*) z obciętymi frędzlami u jednego z rogów, na znak, że zmarły nie jest już w stanie spełniać *micvot* (przykazów i nakazów) (Gutmann 1983, s. 16). Grób określano potocznie mianem „zamkniętego zamku” i często wkładano do dołu grobowego symboliczną kłódkę¹³ (Fijałkowski 2003, s. 364–365; Kameraz-Kos 2006, s. 119–125). Wszelkimi czynnościami związanymi z pochówkiem zajmowało się bractwo pogrzebowe zwane *hevra kaddisha*, „święte bractwo” (Rabinowitz 1997; por. Schneider 1991).

¹² W grobach przebadanych na nowożytnych kirkutach w Dobrzyniu nad Wisłą, Lublinie i Wyszogrodzie odnajdowano jednak pojedyncze, rzadziej liczniejsze gwoździe; Fijałkowski 2003, s. 363.

¹³ Rytuał ten praktykowano zgodnie z talmudycznym powiedzeniem stwierdzającym, że „zmarły odszedł z tego świata do drugiego i ten świat, w którym żył, jest dla niego zamknięty na kłódkę”; Kameraz-Kos 2006, s. 125; por. Fijałkowski 2003, s. 364–365.

Ryc. 3. Bractwo pogrzebowe przygotowuje nieboszczyka do pogrzebu. Z kolekcji obrazów olejnych praskiego bractwa pogrzebowego (*hevra kaddisha*), w Židovské Muzeum w Pradze. Wg Žbikowski 2005, s. 145

NAGROBKI ŻYDÓW ASZKENAZYSKICH

Charakterystyczne dla tradycji aszkenazyjskiej są 3 rodzaje nagrobków: macewa – prosta u góry płyta pionowa, sarkofag lub pseudosarkofag i *ohel* – jak po hebrajsku oddawano słowo namiot, czyli niewielka kapliczka stawiana na grobie wybitnych uczonych lub sprawiedliwych (*zaddikim*)¹⁴. W średniowieczu mamy do czynienia niemal wyłącznie z pierwszą z wymienionych form kamieni nagrobnych¹⁵. Macewy posiadają dwojakie funkcje – memoratywną i sygnalizującą miejsce pochówku, nie przypisuje się im natomiast żadnego znaczenia liturgicznego. To właśnie chęć upamiętnienia zmarłego zrodziła potrzebę materialnego znaku na miejscu pochówku (Safanov [b.r.w.], s. 78). Obrazuje to już postępowanie Absaloma, syna króla Dawida:

„Absalom jeszcze za swego życia zbudował sobie stele w dolinie królewskiej. Tłumaczył sobie, nie mam syna, który by upamiętnił moje imię, pomnik nazwał swoim imieniem. Jeszcze dzisiaj nazywa się go ręką Absaloma” (2 SS 18:18; Marcus 2004, s. 209; Rozmus 2005, s. 35).

Pierwszy przekaz wymieniający macewę jako środek upamiętniania zmarłych pochodzi z Księgi Rodzaju. Jakub ustawił macewę na grobie Racheli po jej śmierci:

„I Rachel umarła, i została pochowana w Bet Lechem, w drodze do Efrat. Jaakow ustawił macewę na jej grobie i jest to macewa grobu Rachel aż do dzisiaj” (Pecaric, Gordon 2001, *Bereszit* 35:19–20; Marcus 2004, s. 208–209).

Pierwsza wspólnota żydowska na Zachodzie Europy poświadczona jest w Rzymie (Vogelstein 1940, s. 9–24). W wiekach III–V istniało tam, co najmniej, 7 miejsc grzebalnych przypisywanych wyznawcom

judaizmu (ryc. 4). Były to cmentarze katakumbowe¹⁶ (Safanov [b.r.w.], s. 75). Od V w. pojawiają się cmentarze naziemne, co pozostaje w związku z ewolucją chrześcijańskich tradycji grzebalnych na tym terytorium. Rzymska i prowincjonalnorzymska naziemna architektura sepulkralna miała bezpośredni wpływ na formę nagrobków żydowskich (Rozmus 2005, s. 46).

Pierwszym znanym nagrobkiem w typie macewy na terenie Europy jest wolno stojący kamień datowany na II w., odnaleziony przy *Via Apia*. Miał kształt prostokąta z inskrypcją, ustawionego dłuższym bokiem w pozycji horyzontalnej (Rozmus 2005, s. 47). Innym przykładem jest typowy, rzymski nagrobek z terenu Węgier (Panonia), datowany na III w., przedstawiający płaskorzeźbione wyobrażenie rodziny z dzieckiem, ozdobione 3 rytymi motywami *menorah* (Scheiber 1983, s. 21; Rozmus 2005, s. 48). Cennym znaleziskiem z kręgu sefardyjskiego jest trójjęzyczny (hebrajsko-łacińsko-grecki) kamień z Tortosy, poświęcony dziewczynie imieniem Meliosa. Datacja zabytku budzi kontrowersje, można przyjąć jednak, że pochodzi on z V–VI w. (Díaz-Mas 1992, s. 2; Rozmus 2005, s. 48). Bliższa terytorialnie interesującemu nas obszarowi jest seria macew z Narbony, najstarsza pochodzi z 668 r. (Rozmus 2005, s. 48). Począwszy od X w., w głąb średniowiecza, ten sposób upamiętniania zmarłych stawał się coraz popularniejszy, i rozprzestrzeniał się wraz z nowymi osadnikami żydowskimi z terenów aszkenazyjskich, migrującymi z Zachodu i Południa na Wschód (Toch 1997, s. 55–78; Zaremska 2004a, s. 291–303; zob. ryc. 5 i 6). Zwyczajowo kamień nagrobny fundowano w pierwszą rocznicę śmierci zmarłego (Safanov [b.r.w.], s. 78).

BADANIA ARCHEOLOGICZNE ŚREDNIOWIECZNYCH CMENARZY ŻYDOWSKICH

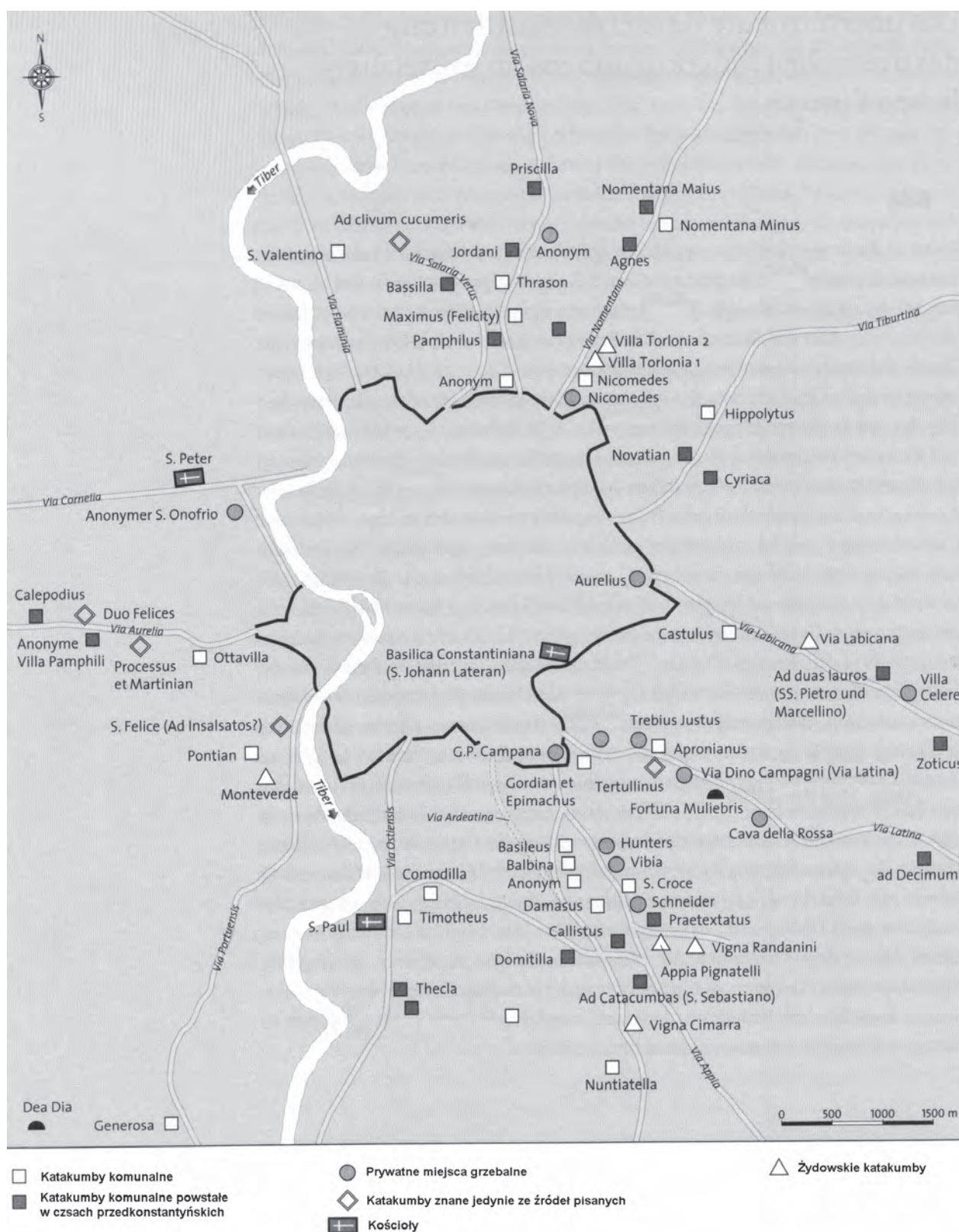
Średniowieczne cmentarze żydowskie niezwykle rzadko stają się obiektem badań archeologicznych. Ma to bezpośredni związek z tradycją judaistyczną, uznającą nienaruszalność szczątków zmarłych za bardzo istotny element wierzeń profetycznych. Naruszanie spokoju zmarłych może mieć wpływ na

zmartwychwstanie w dniu nadejścia Mesjasza (zob. Green, Silverstein 2000, s. 247–267). Szczególnie widoczne było to podczas prac ratunkowych prowadzonych od 1997 r. na cmentarzu żydowskim zlokalizowanym na Władysławowie, w czeskiej Pradze (Heitlinger 2006, s. 150; por. Wallisová 1998, s. 141–148; Dragoun 2000, s. 448–453). Naruszenie opu-

¹⁴ Podstawowe prace na ten temat: Levy 1924; Trzciniński 1984–1985, s. 80–89; Wodziński 1996.

¹⁵ O znaczeniu słowa macewa zob. ostatnio Rozmus 2005, s. 35. Mniej popularna nazwa tego typu nagrobków to *nefesh*, czyli „dusza”; Jacob 1987, s. 63.

¹⁶ Przegląd stanu badań archeologicznych rzymskich katakumb żydowskich opublikował Rutgers 1995, s. 2–49; por. recenzję tejże pracy Price 1997, s. 719–720. Na temat tamtejszych żydowskich sarkofagów zob. Konikoff 1990.

Ryc. 4. Plan starożytnych nekropoli rzymskich, z zaznaczeniem żydowskich cmentarzy katakumbowych.
Wg Borgele 2006, s. 58

szczególnego w 1478 r. miejsca grzebalnego wywołało sprzeciw ortodoksyjnych członków społeczności mozaistycznej oraz organizacji *Committee for the Preservation of Jewish Cemeteries*. Stanowczo za-

takowała ona władze Republiki Czeskiej, stwierdzając, że wykazują „całkowity brak szacunku i lekceważenie podstawowych praw człowieka i wolności religijnych, i powtarzają to niestety w ślad za królem

Władysławem, który zamknął cmentarz i prześladował tysiące Żydów. Niestety nie nauczyli się oni [rząd czeski – B.S] niczego z tego rozdziału ich historii i kontynuują podobne zachowania nawet we współczesnym, cywilizowanym i demokratycznym świecie” (Szantova 2000).

Mimo niekorzystnej atmosfery, związanej z pracami wykopaliskowymi na cmentarzach żydowskich i oskarżeniami o naruszanie szczątków zmarłych wyznawców judaizmu, dochodziło do badań archeologicznych żydowskich miejsc grzebalnych. Przykładem mogą być prace prowadzone w Kolonii. Tamtejszy cmentarz żydowski istniał już w czasach rzymskich, jednakże więcej informacji na jego temat pojawia się od XI w. Pozostawał w użyciu do XVII w., a dokładniejsze informacje archeologiczne na jego temat zawdzięczamy badaniom z lat 20. XX w. (Carlebach 1997). Miejsce grzebalne, pochodzące z czasów rzymskich, lokalizuje się wzdłuż rzymskiej drogi prowadzącej do Bonn, na co dowody znajdują się w materiałach zachowanych w Archiwum Miejskim w Kolonii. Fakt ten potwierdzają także badania wykopaliskowe, prowadzone na południe od miasta w 1922 r. (ryc. 7). W wielu przypadkach wnętrza grobów zawierały konstrukcje kamienne (ryc. 8), będące, zdaniem niektórych bada-

Ryc. 5. Kamień nagrobny z Paryża, datowany na 1291 rok.
Wg Nahon 2004, s. 213, fig. 14

czy, naśladownictwem zwyczajów pogrzebowych wywodzących się z Palestyny (Kober 1940, s. 8; Franzheim 1984, s. 44–46, fot. nr BA 193.018, BA 193.019, BA 193.021). Prowadzący badania, Fritz Fremersdorf (1928, s. 290–324) nie sformułował jednakże żadnej hipotezy na ten temat. Podobne konstrukcje stwierdzono także podczas wykopalisk na

Ryc. 6. Kamienie nagrobne rabiego Meira z Rothenburga i Süsskinda z Wimpfen (Aleksandra ben Salomo), cmentarz w Wormacji. Wg Emanuel 2004, s. 288, fig. 21

Ryc. 7. Szkielet z żydowskiego cmentarza w Kolonii. Wg Franzheim 1984, fot. Nr BA 193.018, s. 44

Ryc. 8. Grób z konstrukcją kamienną, z żydowskiego cmentarza w Kolonii. Wg Franzheim 1984, fot. Nr BA 193.021, s. 46

praskim cmentarzu żydowskim (Dragoun 2002, s. 235–240). Zaznaczyć trzeba, że trójkątne zwieńczenia konstrukcji grobowych spotykamy także wśród pochówków chrześcijańskich w średniowieczu, i to należących nawet do biskupów. Przykład takiego zwyczaju sepulkralnego pochodzi z wrocławskiej katedry, jednakże konstrukcja ta była murowana, a nie wykonana z elementów kamiennych, jak to miało miejsce na kolońskim kirkucie (Sabisch 1962, s. 223–224, Abb. VII i VIII). Mógł to być więc zwyczaj regionalny. Na cmentarzu żydowskim w Kolonii odnaleziono także fragmenty waz, dzbanów, podków i wiele innych przedmiotów, nie wiadomo jednak czy można je wiązać z wyposażeniem grobowym (ryc. 9; Kober 1940, s. 11–12; Franzheim 1984, s. 48–49, fot. nr BA 191.699).

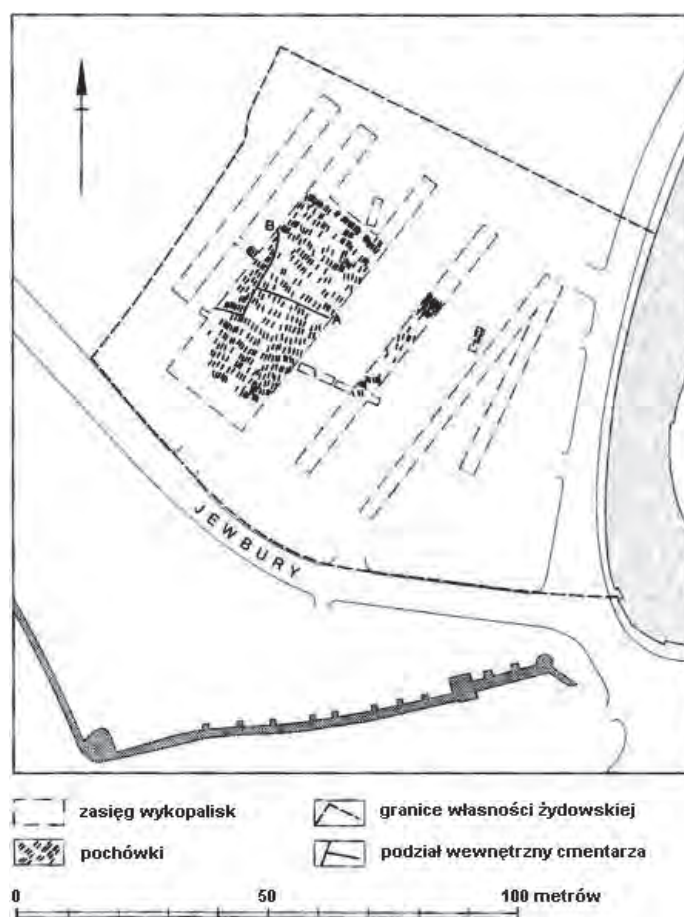
Stan badań i trudności związane ze sprzeciwem społeczności żydowskich wobec badań archeologicznych – o czym pisaliśmy wcześniej – nie pozwalają nam stwierdzić, czy Żydzi aszkenazyjscy w średniowieczu mieli zwyczaj wyposażania zmarłych w dary grobowe, lub elementy stroju i ozdoby. Jest to jednak wielce prawdopodobne, skoro bulle papieskie Innocentego IV (z 22 października 1246 i 9 czerwca 1247 r.) i Grzegorza X (z 10 września 1274 r.), powtarzające wcześniejsze rozporządzenia Kaliksta II, Eugeniusza III i Aleksandra III, nakazywały „aby

nikt nie ośmielił się bezcześcić ani zmniejszać cmentarzy żydowskich, ani w celu zdobycia pieniędzy ekshumować pogrzebanych tam ciał” (Kober 1940, s. 33–34; Bayme 1997, s. 174–175). Skoro więc istniała możliwość zdobycia jakichś korzyści materialnych podczas ekshumacji zwłok, przypuszczać należy, że znajdowały się wewnątrz grobów cenne przedmioty.

W angielskiej miejscowości Jewbury, koło Yorku, przebadano archeologicznie we wczesnych latach 80. XX w. znaczny teren należący w średniowieczu do tamtejszych Żydów, odkrywając 482 groby pozbawione nagrobków (ryc. 10; Lilley, Stroud, Brotherwell, Williamson 1994; Daniell 1996, s. 203; Barker 1999, s. 1063, figure 26.7; Daniell 2003, s. 156; Bale 2007, s. 19). Stratygrafia warstw archeologicznych wskazywała, że szkielety pochodziły z końca XII i z XIII w. (Gerrard 2003, s. 160). Przeprowadzono następnie badania porównawcze szczątków kostnych z materiałami pochodzącymi z pobliskiego cmentarza chrześcijańskiego w Yorku, osiągając ciekawe rezultaty. Żydzi pochowani w Jewbury byli niżsi od swoich odpowiedników z Yorku, a ich czaszki wykazywały odmienne fizycznie cechy antropologiczne, wskazujące na udział elementu pozamiejscowego, endogamicznego. Natomiast szkielety Żydówek pozwalały stwierdzić, że żyły one

Ryc. 9. Fragmenty waz, dzbanów, podków i innych przedmiotów odnalezionych podczas prac wykopaliskowych na żydowskim cmentarzu w Kolonii. Wg Franzheim 1984, fot. Nr BA 191.699, s. 48

Ryc. 10. Cmentarz żydowski w Jewbury. Wg Barker 1999, s. 1063, fig. 26.7

dłużej od swoich chrześcijańskich odpowiedników. Robert Bartlett uważa, że powodem takiego stanu rzeczy był inny model rodziny żydowskiej i chrześcijańskiej. Żydowskie rodziny były mniejsze, a co za tym idzie ryzyko zgonu podczas porodu wśród Żydówek było mniejsze (Bartlett 2000, s. 348). Naszym zdaniem nie należy także lekceważyć w tym przypadku względów higienicznych, związanych z restrykcyjnymi nakazami zachowania czystości rytualnej, jakie obowiązywały wyznawczynie judaizmu.

Jeden z ciekawszych szkieletów, należący do 15–20-letniej dziewczyny, posiadał liczne obrażenia czaszki pochodzące od uderzeń nożem, co było prawdopodobnie efektem próby dekapitacji. Pozostałe szczątki kostne nie wykazują jednakże śladów wskazujących na nienaturalne przyczyny śmierci (Bale 2007, s. 19). Spośród ogółu przebadanych grobów 53% to pochówki męskie. Szkielety osobników zaawansowanych wiekowo były rzadkością, stając odpowiednio dla kobiet 3, a dla mężczyzn 5% (Holt 2000, s. 102).

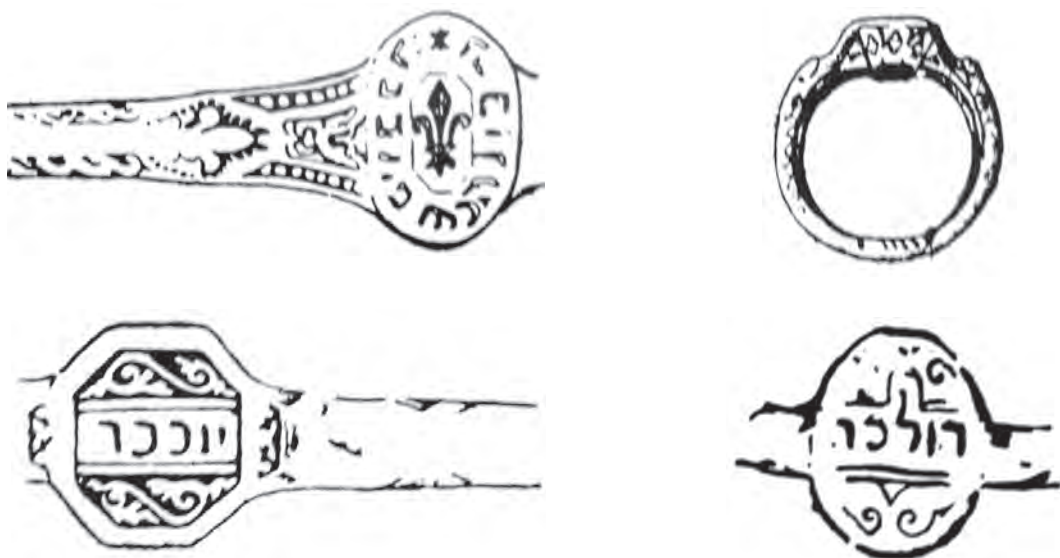
Poświadczonych w źródłach pisanych jest dziesięć cmentarzy należących do Żydów angielskich

w średniowieczu, jednakże przebadano archeologicznie tylko trzy z nich. Oprócz Jewbury prace terenowe objęły także 7 grobów w Londynie i 10 w Winchesterze (Daniell 1996, s. 203).

Innym przykładem prowadzenia prac wykopaliskowych na cmentarzach żydowskich jest południowo-aragońskie stanowisko w Teruel, znajdujące się w sefardyjskim kręgu kulturowym. Podczas badań prowadzonych w 1926 r. na kirkucie odnaleziono m.in. trzy pierścienie datowane na XIII–XV w.¹⁷ (ryc. 11).

Stan badań nad średniowiecznymi cmentarzami żydowskimi kręgu aszkenazyjskiego nie pozwala nam na formułowanie szerszych hipotez. Naszą intencją było jedynie zasygnalizowanie problemu, a także wykazanie na powyższych, wybranych przykładach, jak ciekawych wyników moglibyśmy się spodziewać przy szerszej analizie materiału.

¹⁷ Cantera y Burgos, Millás Vallicrosa 1956, nr 259–261; Friedenberg 1987, s. 137–138, nr 62–64; Codreanu-Windauer, Harck 1999, s. 578–588, Abb. 4.3, 4.6; por. także Duran Sanpere, Millás Vallicrosa 1947, s. 321–359, gdzie mowa o średniowiecznym cmentarzu żydowskim pod Barceloną.

Ryc. 11. Pierścienie odnalezione podczas prac wykopaliskowych na cmentarzu żydowskim w Teruel (południowa Aragonia). Wg Friedenberg 1987, s. 137–138, nr 62–64

LOKALIZACJE CMENTARZY ŻYDOWSKICH

W średniowieczu tylko większe i ważniejsze gminy żydowskie posiadały własny cmentarz. Ludność mozaistyczna zamieszkująca miasta wywodzące się z tradycji antycznych miała możliwość lokowania cmentarzy w miejscach wcześniejszego ich funkcjonowania, jeśli oczywiście w czasach rzymskich dane miasto zamieszkiwali Żydzi. Inaczej wyglądała sytuacja starozakonnych migrujących na Wschód, poza dawny limes, do miast założonych „na surowym korzeniu”. W tym drugim wypadku Żydzi musieli wejść w posiadanie terenu grzebalnego, lub uzyskać zgodę na jego użytkowanie. Nasuwa się w związku z tym pytanie, na ile ludność żydowska skłonna była do przenoszenia kirkutów na nowe miejsce w średniowieczu.

Przykładem miasta zamieszkałego przez ludność mozaistyczną od starożytności jest Kolonia. Tamtejszy cmentarz żydowski znajdował się poza obrębem murów miejskich, w znacznej odległości od dzielnicy żydowskiej. Lokalizacja pozostała niezmienna od czasów rzymskich aż do XVII w. Koloński kirkut znajdował się na południe od miasta, poza obrębem twierdzy wzniesionej w 1180 r., na włościach parafii św. Seweryna (GJ 1, s. 72). Obszarowi temu, mierzącemu 29 000 m², nadano w średniowieczu nazwę *Am todten Juden* (ryc. 12). Obecnie teren ten znajduje się po zachodniej stronie *Raderbergerstrasse*, czyli starej *Bruehlerstrasse*, w miejscu gdzie *Alter Bischofsweg* zakręca w *Bonnerstrasse* (Kober 1940, s. 100).

W 1174 r. teren cmentarny został powiększony o ok. 2 hektary, które dziekan parafii św. Seweryna podarował Żydom w zamian za roczny podatek w wysokości 4 denarów (Aronius 1902, nr 308 i 386; Kober 1940, s. 100–101; GJ 1, s. 72). W zamian za opłatę starozakonni zwolnieni byli od ponoszenia dodatkowych kosztów na rzecz władz związanych z chowaniem zmarłych, co gwarantowały im począwszy od 1252 r. także przywileje arcybiskupie (Carlebach 1997). Jedną z najbardziej znanych tego typu regulacji prawnych z 1266 r., arcybiskupa Engelberta II, wyryta została w kamieniu, co miało zapewnić jej trwałość (ryc. 13; Ennen 1863, s. 475; Aronius 1902, nr 718; Förster 1947, s. 105, nr 66; Asaria 1959, s. 34; Franzheim 1984, s. 72, fot. nr BA 183.325; GJ 2/1, s. 421, 426, ryc. na s. 432). Gwarantowała m.in., że „żaden urzędnik, czy to arcybiskupi, czy jakikolwiek inny, nie zezwoli na egzekucję krwawego osądu na Żydzie lub chrześcijaninie na wyżej wspomnianym cmentarzu lub w takiej odległości od niego, że mogłoby to urazić świadomość Żydów”.

Powiększenie cmentarza miało związek nie tylko ze wzrostem liczebności społeczności żydowskiej w Kolonii, ale także z procederem zwożenia zmarłych z terenu mniejszych gmin żydowskich arcybiskupstwa kolońskiego¹⁸. Zdarzało się, że wymusza-

¹⁸ Terytorium z którego zwożono zmarłych na koloński kirkut wyznacza naszym zdaniem mapa [w:] GJ 2/1, s. 429.

Ryc. 12. Mapa Kolonii z zaznaczonym cmentarzem żydowskim (*Am toden Juden*), poza obrębem murów miejskich. Wg Franzheim 1984, fot. Nr BA 190.714, s. 40

Ryc. 13. Przywilej arcybiskupa Engelberta II dla kolońskich Żydów wykuty na kamiennej tablicy. Wg Schmandt 2004, s. 370, fig. 38

no podatek, kiedy pozamiejscowy Żyd chciał przytransportować zwłoki na cmentarz. Naruszano w ten sposób wspomniany przywilej arcybiskupa Engelberta II, ponieważ egzekucja podatkowa przeprowadzana była często w bezpośrednim sąsiedztwie kirkutu (Kober 1940, s. 101).

Cmentarz żydowski w Kolonii po pogromach lat 1348–1349, spowodowanych epidemią czarnej śmierci¹⁹, powrócił w posiadanie starozakonnych w 1372 r. Był on używany aż do 1695 r., także przez Żydów z Deutz (Kober 1940, s. 101). Tylko z okresu przed połową XIV w. zachowało się do dziś około 50 nagrobków z kolońskiego kirkutu (GJ 2/1, s. 427).

Teren grzebalny kolońskich Żydów jest przykładem kontynuacji wcześniejszej lokalizacji. Pokazuje nam również, w jaki sposób Żydzi aszkenazyjscy mogli zabiegać o zwiększenie powierzchni swoich cmentarzy.

Lokalizacja miejsca grzebalnego ratyzbońskich Żydów w średniowieczu zmieniała się. Przed XIII w. używali oni dwóch różnych kirkutów, pierwszy lokalizuje się po przeciwnej stronie rzeczki Regen, drugi po południowej stronie miasta, na wzgórzu Abbach, które po dziś dzień zwane jest „Judenau” (Straus 1939, s. 91; GJ 1, s. 288). W 1210 r. nastąpiła reorganizacja gminy żydowskiej w Ratyzbonie, wiązana powszechnie z działalnością Judy ben Sa-

¹⁹ Na temat pogromów 1348/1349 r. zob. Haverkamp 1977, s. 78–86; 1981, s. 27–93.

muela he-Hasida – Pobożnego (Straus 1939, s. 56; Wasserman 1972; zob. Dan 1997). W tym właśnie roku miejscowi starozakonni nabyli od klasztoru św. Emmerama działkę gruntu, w celu utworzenia nowego miejsca grzebalnego (Wiener 1862, nr 19, s. 107; Aronius 1902, nr 381; GJ 1, s. 288). Ratyżboński kirkut był wykorzystywany także przez Żydów zamieszkujących okoliczne miejscowości. Nowo nabyta parcela zlokalizowana była w *Pauzanswinkel*, tzn. w północno-zachodniej części dzielnicy żydowskiej. Pierwotnie rozciągała się także na południe, wyraźnie obejmując teren późniejszego zespołu synagogałnego (Straus 1939, s. 90). Źródła pisane z 1227 r. informują nas o synagodze i cmentarzu żydowskim na tym terenie (Wiener 1862, nr 147, s. 23; Aronius 1902, nr 440; GJ 1, s. 288). Wtedy to zostało skierowane oskarżenie do trybunału papieskiego zarzucające starozakonnym, że weszli w posiadanie powyższej posiadłości nielegalnie. Wcześniej (1225 r.) Żydzi zakupili od żeńskiego konwentu Obermünster dodatkowy kawałek ziemi „naprzeciwko ich Schulu”. Nabywcą był „mistrz Aaron i całe żydowskie zgromadzenie”, co potwierdza, że cmentarze żydowskie w średniowieczu były własnością gminną (Straus 1939, s. 90). Niektórzy widzą w „mistrzu Aaronie” słynnego Aarona z Ratyżbony – postać znaną z hebrajskiej literatury (por. Nahum Zobel, Roth, Wigoder 1997). Pośród świadków sankcjonujących transakcję występuje imię talmudysty Barucha ben Izaaka. Dokument wymienia imiennie 10 Żydów i Żydówkę. Nabyty w 1210 r. teren grzebalny stał się od razu integralną częścią składową miejskiej dzielnicy żydowskiej.

Ostateczne zniszczenie cmentarza nastąpiło wraz z wygnaniem Żydów z Ratyżbony w 1519 r., co przyniosło kres istnieniu średniowiecznej gminy w tym mieście (Wasserman 1997). Tamtejszy średniowieczny kirkut w powszechnej opinii był miejscem spoczynku wielu wybitnych uczonych żydowskich i sprawiedliwych (*zaddikim*). Legenda głosi, że został tam pochowany słynny Asher ben Jehiel, zwany Rosh (ok. 1250–1327 r.).

Praska gmina żydowska przeniesiona przed połową XII w. z Małej Strany (okolice praskiego Hradu) na tereny staromiejskie wykorzystywała pierwotnie cmentarz w Opatovicach (GJ 1, s. 274; H. Ječný i in. 1984, s. 233; Piekalski 1999, s. 116). Hanna Zaremska (2005, s. 79) uważa, że kolonia hradecka zrezygnowała z użytkowania swojego poprzedniego terenu grzebalnego prawdopodobnie po pożarze w 1124 r. Pozostawałoby to w chronologicznej korelacji z przeniesieniem Żydów na Stare Miao.

sto. Wczesnośredniowieczna, wyszehradzka gmina żydowska używała kirkutu zlokalizowanego między zamkiem a późniejszym obszarem staromiejskim, po którego powstaniu kirkut znalazł się poza zasięgiem XIII-wiecznych murów miejskich (Zaremska 2005, s. 79). Wspomina o nim przywilej Przemysła Ottokara II z 1254 r.²⁰ i dokumenty z 1341 i 1343 r., określając go jako *Judengarten* (GJ 1, s. 274; Pěkný 2001, s. 35). W 1348 r. po założeniu Nowego Miasta przez Karola IV cmentarz żydowski stał się jego częścią składową, mimo że Żydzi chwilowo nie zamieszkiwali w mieście²¹. Wykorzystywali go także starozakonni zamieszkali w pobliskich gminach. Świadczyć może o tym dokument Wacława IV, datowany w 1383 r., gdzie mowa była, że Żydzi przewożący martwego współwyznawcę przez bramę miejską muszą zapłacić grosz od każdego konia (CJMRB 1, č. 103, s. 167). Kirkut został ostatecznie zlikwidowany w 1478 r. na prośbę mieszkańców, choć już w 1440 r. przeniesiono część nagrobków na cmentarz staromiejski (Zaremska 2005, s. 79–80). W 1410 r. Wacław IV wydał przywilej praskim Żydom dotyczący praw do cmentarza i leżących przy nim budynków na Starym Mieście, jak to było *vater keyser Karls Zeiten* (CJMRB 1, č. 129, s. 206–207; GJ 1, s. 274; Pěkný 2001, s. 35). W 1440 r. Żydzi wykupili ostatecznie na własność użytkowany już na mocy prawa kirkut²² (Zaremska 2005, s. 80). Społeczność mozaistyczna w Pradze do końca średniowiecza, jako miejsca grzebalnego używała tzw. Starego Cmentarza, sąsiadującego obecnie z Synagogą Klausa. Najstarsze, zachowane nagrobki z praskich kirkutów datowane są na 1346, 1351 i 1361 r. (Sadek, Šedinová 1989, s. 17–18; Sadek 1992–1993, s. 135; Pěkný 2001, s. 35–36). Jednym z pochowanych na Starym Cmentarzu był sławny uczony Avigdor Karo, zmarły w 1439 r. Obecnie w Pradze znajduje się, wykonana w 1955 r., kopia jego nagrobka (Sadek 1992–1993, s. 139).

Prawdopodobnie najstarsze w Polsce skupisko ludności żydowskiej istniało w Kaliszu²³ (Kościel-

²⁰ Przemysł Ottokar II gwarantował w swoim przywileju nie naruszalność cmentarza żydowskiego, za złamanie jego postanowień (np. ekshumację zwłok) groziła nawet śmierć; CJMRB 1, č. 3, s. 7; Pěkný 2001, s. 24.

²¹ Kirkut znajdował się przy ul. Vladislavovej; Wodziński 1994a, s. 342.

²² Wydaje się, że Żydzi wykorzystywali cmentarz staromiejski na Józefowie co najmniej od poł. XIV w., pomimo że teren został ostatecznie wykupiony dopiero w 1440 r.; por. Muneles, Vilimková 1955, s. 43; Wodziński 1994a, s. 342.

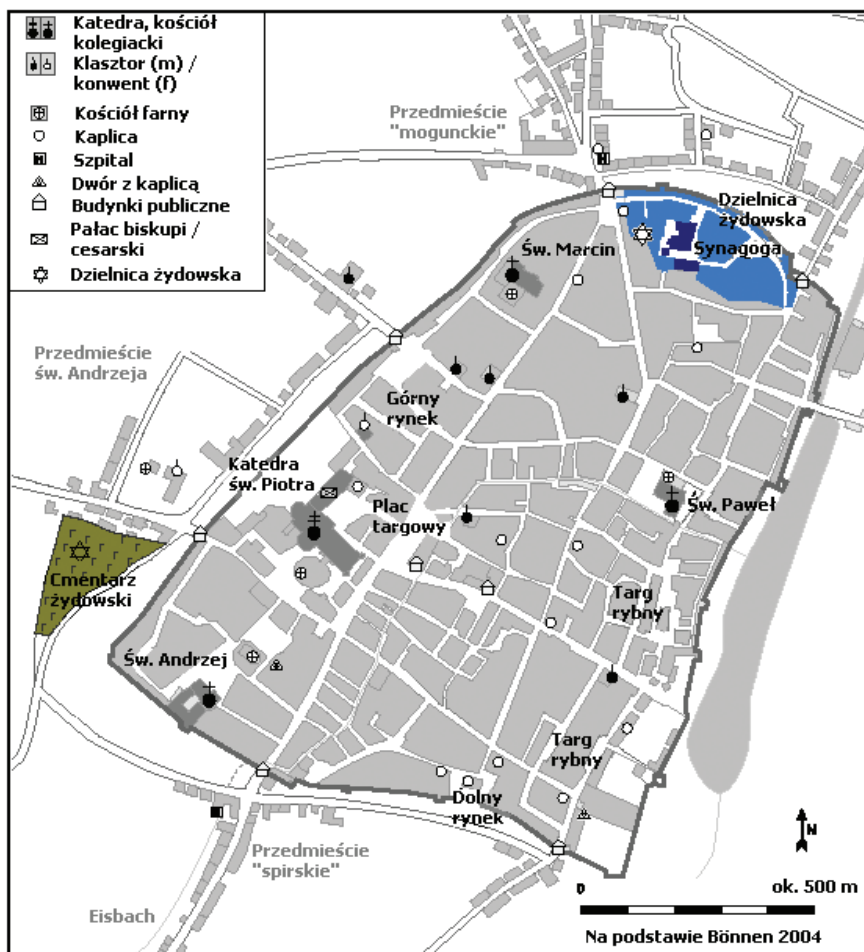
²³ Uznawana do niedawna w literaturze tematu hipoteza, że najstarszym skupiskiem żydowskim w Polsce była gmina w Przemyślu, datowana na XI w., jest ostatnio poddawana w wątpliwość; Kucharski 2000, s. 306 i przyp. 4.

niak, Walczak 1989, s. 20; Piechotkowie 1991, s. 307–308; Piechotkowie 1996, s. 175; Kucharski 2000, s. 306). Pierwsze informacje na temat cmentarza żydowskiego pochodzą z dokumentu Przemyśla II z 1287 r., w którym jest mowa o zatwierdzeniu przez księcia części ziemi na Rypinku miejscowym Żydom z przeznaczeniem na cmentarz (KDWp. 1, nr 574; Kucharski 2000, s. 311). Kirkut zlokalizowany był na lewym brzegu Prosny w pobliżu kościoła św. Gotarda, na wzgórzu na granicy wsi Dobrzec i Rypinek (Kucharski 2000, s. 306, 311–312). Teren ten wydzierzał gminie żydowskiej rycerz Rupinius²⁴. W średniowieczu wzgórze to nosiło na-

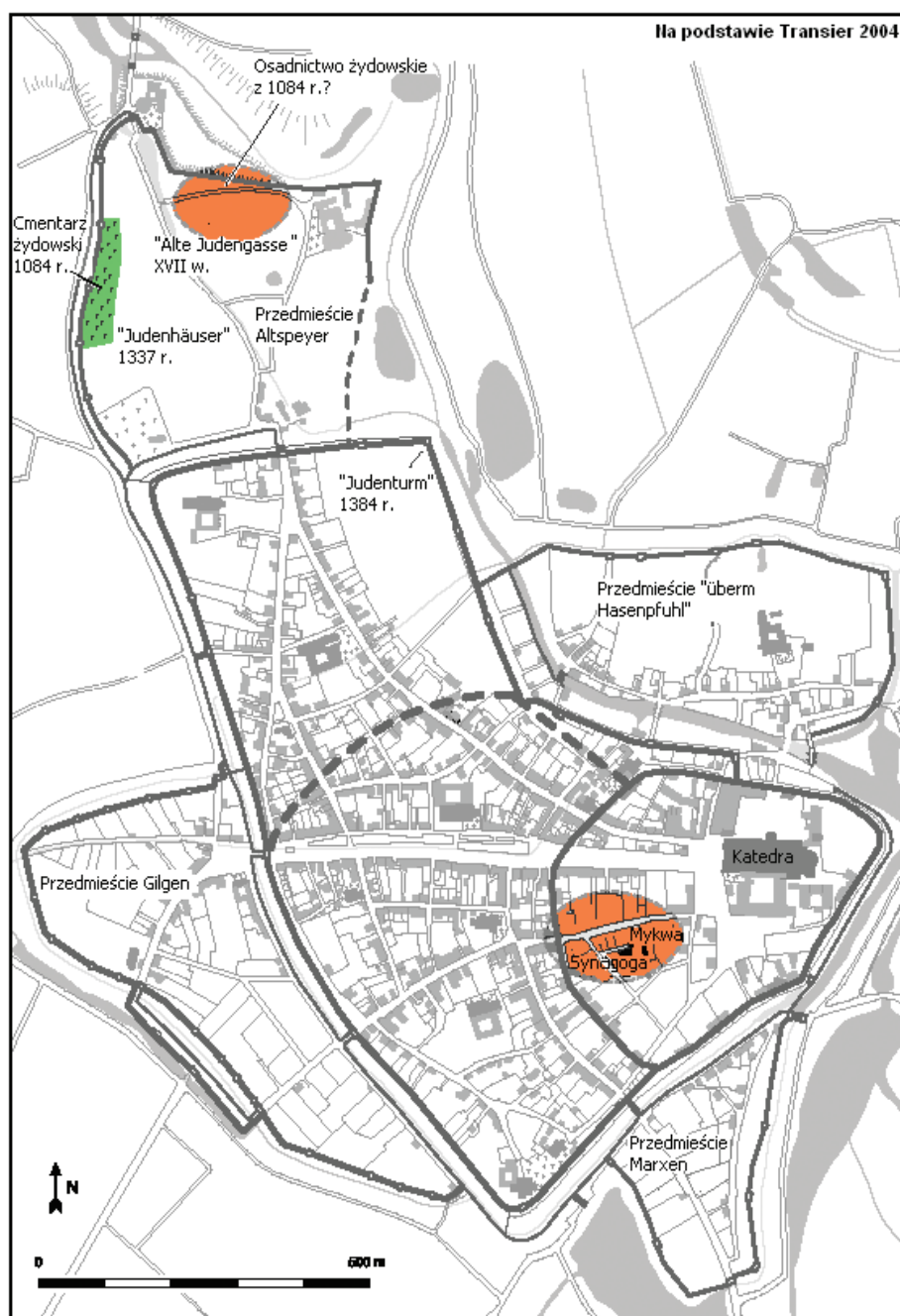
²⁴ „Rupinius filius Laschkonis nec non Iudei Calissiensiws satisfecerunt concordie et in nostra presencia constitute libera et spontanea voluntate recognoverunt, quia Ripinius montem suum hereditarium in fine predii sui hereditatis sue Podgorze, penes agros hereditatum nostrarum minoris Dobrzecze iacentem, Iudeis senioribus Kalissiensibus et toti eorum universitati, pro sepultura ipsorum in vim perpetui census sex talentorum piperis et corci duobus inscripsit”; KDWp. 1, nr 574; Kucharski 2000, s. 312 przyp. 53.

zwę „góra żydowska” (Jurek 1992/1993, s. 31; Kucharski 2000, s. 312). Kaliscy Żydzi wykorzystywali swój cmentarz do likwidacji przez hitlerowców w latach 1940–1944. Lokalizacja miejsca grzebalnego na tyle utrwaliła się w świadomości okolicznych mieszkańców, że do dziś dnia nazywa się je „Czaszką” (Kucharski 2000, s. 306).

Spośród innych przykładów, których jest wiele, wspomnieć można, że Żydzi z Hamburga chowali zmarłych na pobliskiej Altonie, a amsterdamscy w odległym o dwie godziny drogi Audekerke (Abrahams 1996, s. 61; Fiering, Bernardini 2001, s. 408; Safanov [b.r.w.], s. 78). Poza murami dzielnicy żydowskiej znajdowały się także cmentarze w Świdnicy (Wodziński 1994b, s. 33; Goliński 1994, s. 28), Legnicy (Goliński 2001a, s. 19–21 i fig. 1), Kłodzku, Opawie, a również w Moguncji, Trewirze (Wodziński 1994a, s. 342) czy w Wormacji i Spirze (ryc. 14 i 15). Także poza terenami zdominowanymi przez osadnictwo aszkenazyjskiej cmentarze żydowskie w średniowieczu znajdowały się często poza murami miejskimi. W normandzkiej miejsco-

Ryc. 14. Cmentarz żydowski zlokalizowany poza murami miejskimi w późnośredniowiecznej Wormacji. Wg Bönner 2004, s. 451, mapa 24

Ryc. 15. Cmentarz żydowski zlokalizowany poza murami miejskimi w średniowiecznej Spirze.
Wg Transier 2004, s. 437, mapa 23

wości Rothomagus kirkut od czasów rzymskich znajdował się 400 m na północ od miasta (ryc. 16). Żydzi angielscy wszystkie swoje cmentarze lokowali poza murami miejskimi, co jednakże było nie tyle ich własnym wyborem, co wytyczną władzy świeckiej. W 1177 r. król Henryk II zezwolił tamtejszym Żydom „posiadać cmentarz poza murami w każdym mieście w Anglii” (Bartlett 2000, s. 348; Holt 2000, s. 102).

Praktyka zmiany lokalizacji kirkutów bywała w niektórych przypadkach stosowana. Na przykładzie Ratyzbony i Pragi widać, że Żydzi decydowali się, czy też wymuszała na nich to sytuacja, na opuszczenie wczesnośredniowiecznego miejsca grzebalnego i zaadoptowanie nowego. Przypadki takie związane były zazwyczaj z szeroko zakrojonymi reorganizacjami przestrzennymi, czy to samej gminy mozaistycznej, czy też miasta. Pamiętać należy, że prze-

Ryc. 16. Plan normandzkiej miejscowości Rothomagus, z zaznaczeniem drogi do cmentarza żydowskiego. Wg Golb 1998, s. 35, mapa 4

noszenie kirkutu było niezgodne z powszechną polityką władców wobec ludności starozakonnej, która stanowiła w istocie *servi camerae*, więc znajdowała się pod opieką władzy państwowej²⁵ (Grodecki 1969, s. 629). Ponadto władcy dbali, aby wszelkie możliwe korzyści płynące z pracy ludności żydowskiej zostawały w obrębie majątków książęcych czy królewskich, stąd szczególnie troszczyli się o ich prawa (Grodecki 1969, s. 626). Nienaruszalność cmentarzy żydowskich i kary za ich profanację gwarantowały wspomniane wcześniej bulle papieskie i przywileje władców świeckich, dla ziem polskich przywilej kaliski Bolesława Pobożnego z 1264 r.²⁶ Podobne postanowienia zawierał przywilej Bolka I świdnickiego z 1295 r., oparty na wcześniejszym dokumencie Henryka IV Prawego dla Wrocławia, oraz przywileju jego następcy Henryka V Grubego

dla Legnicy²⁷. Obydwa wrocławskie dokumenty, niestety zaginęły, więc nie znamy ich treści²⁸. Ochrona żydowskich miejsc grzebalnych przez władców świeckich była zresztą ogólnoeuropejską tendencją w średniowieczu²⁹ (Kisch 1949, s. 184, 209, 294).

Przedstawiliśmy przykłady funkcjonowania cmentarza żydowskiego niezmiennie w jednym miejscu przez całe średniowiecze, ale także przykłady przenoszenia kirkutów. Każdy przypadek powinien być traktowany indywidualnie, a formułowanie przypuszczeń poprzedzone wnikliwymi studiami źródłowymi nad gminą żydowską, będącą przedmiotem badań.

nr 41, 316 i 566; SUB 6, nr 211; Brann 1896–1917, s. 15–16 i Anh. I, s. I–V; Grodecki 1969, s. 667; Wyrozumski 1993, s. 20–21; Kowalska 1998, s. 14–18 i Schema 2; Zaremska 2004b, s. 126; por. Ptak 1991, s. 138–141.

²⁸ Dokument Bolka I znany jest z transumptu Bolka II z 1328 r.; Sommersberg 2 1731, nr 84; Tzschoppe, Stenzel 1832, s. 69; SR, nr 4777; CDS 35, nr 5, s. 35; SUB 6, nr 211. Jedną z hipotez głosi, że Henryk IV i Henryk V nie wydali przywilejów dla Żydów, a Bolko I w dokumencie z 1295 r. opierał się jedynie na rozporządzeniach wspomnianych władców, które dotyczyły przyłączonej do księstwa Bolka części dzielnicy śląskiej; por. Goliński 2001b, s. 118; Zaremska 2004b, s. 126 przyp. 74.

²⁹ Dotyczy to zresztą nie tylko ustawodawstwa książęcego, ale także miejskich zwodów prawa, zawartych chociażby w *Sachsenspiegel* (II, 66, 1); Kisch 1949, s. 184. W zakresie ochrony, jaką otrzymali Żydzi wchodziły także zakazy naruszania spokoju synagog i porywania dzieci żydowskich celem dokonania chrztu; Sedlar 1994, s. 315.

²⁵ Szerzej na ten temat Patschovsky 1993, s. 331–371; Willoweit 1999, s. 9–30.

²⁶ „Item, si Christianus cimeterium eorum quocunque modo dissipaverit aut invaserit, volumus ut secundum terre nostre consuetudinem et iura graviter puniatur, et omnia sua nostre camere proveniant, quocumque nomine nuncupentur”; KDWP. 1, nr 605. Ważniejsze prace na temat statutu kaliskiego to: Schipper 1911, s. 45–51; Sieradzki 1960, s. 133–142; Grodecki 1969, s. 641–667; Lewin 1985, s. 38–56; Kowalska 1998, s. 4–14; Zaremska 2004b, s. 105–129.

²⁷ Sommersberg 2 1731, nr 85; KDWP. 1, nr 419; Sterberg 1878, Beilage B, s. 157–159; SR, nr 2374; Reichenbach 1906, nr 15; UBM 2, nr 65a; CDS 35, nr 5, s. 35; CDB 5,

ŻYDOWSKIE NAGROBKI W ARCHITEKTURZE CHRZEŚCIJAŃSKIEJ. WTÓRNE WYKORZYSTANIE MACEW

Podstawowymi elementami kultury materialnej, związanymi z cmentarzem żydowskim, są macewy. Niejednokrotnie Żydzi tracili prawa do użytkowania kirkutu w wyniku różnego rodzaju kryzysów dotyczących gminy mozaistyczne, czy to z powodu pogromów, czy też innych czynników destabilizujących. W takich sytuacjach znajdowali się chętni do zagarnięcia macew z cmentarzy, celem ich wykorzystania jako materiał budowlany.

Żydzi kolońscy upamiętniali swoich zmarłych kamieniami nagrobnymi co najmniej od XI w. Z czerwca 1096 r. posiadamy informację, że jeden z pobliskich szlachciców, wykorzystując zawieruchę związaną w wyprawą krzyżową, zagarnął nagrobki z cmentarza żydowskiego z zamiarem wykorzystania ich podczas bliżej nieznanых prac budowlanych (Kober 1940, s. 18). W tym samym roku Salomon ben Simeon wspominał o nagrobkach pochowanych tam Żydów (GJ 1, s. 72). Najstarsze, znane współcześnie, kamienie nagrobne z kolońskiego cmentarza pochodzą z XII w. Do ciekawszych należą macewy Samuela Mojżesza ha-Levi (1144 r.) (Kober 1940, ryc. bez nr, s. 100–101); Sary, córki Menachema (1302 r.); czy Racheli, córki Scheiora (1323 r.) (Franzheim 1984, s. 50–53, fot. nr BA 190.305, BA 190.304).

W 1349 r. cmentarz koloński podzielił los innych żydowskich kirkutów. Nagrobki zostały uznane za niebezpieczne, niektóre z nich wydarto z ziemi, a następnie arcybiskup William z Gennep wykorzystał je podczas budowy twierdz w Lechenich lub w Huelcharth. Nie był to odosobniony przypadek, kilka macew odnaleziono w budowlach użyteczności publicznej w Kolonii, między innymi w tzw. Sali Hanzy (*Hansasaal*), w ratuszu miejskim (ryc. 17; Franzheim 1984, s. 56–57, fot. nr BA L 3314/2849, BA 631.014).

Po śmierci cesarza Maksymiliana w 1519 r. wygnano Żydów z Ratyzbony. Około 5000 nagrobków zostało wtedy wydartych z ziemi, i przeznaczonych na materiał budowlany do różnego rodzaju budowli (Wasserman 1997). Znaczna liczba raty zbońskich macew świadczy o bardzo dużym znaczeniu i zamożności społeczności żydowskiej w mieście.

Używanie żydowskich kamieni nagrobných jako materiału budowlanego nie było w średniowiecznej Europie niczym wyjątkowym (Wodziński 1996, s. 45; Safanov [b.r.w.], s. 79). Przykładów takich praktyk można znaleźć znacznie więcej. W Spandau

używano macew podczas budowy cytadeli (Gay 1992, s. 42; Wodziński 1996, s. 45), w Spirze, Münster, Wiedniu, Augsburgu, Erfurcie, Ulm i Rothenburgu ob der Tauber wzmacniano nimi wieże i mury obronne, w Norymberdze i Wiedniu wykorzystywano do budowy kościołów, w Wiedniu – zamku, w Užhorodzie i Skolicy do wykładania ulic (Wodziński 1996, s. 45), a w Augsburgu do naprawy schodów prowadzących do ratusza (Bell 2001, s. 133). Na Śląsku mamy do czynienia z konfiskatą macew w Legnicy, gdzie 12 kwietnia 1345 r. książęta Waclaw i Ludwik pozwolili miastu (zapewne

Ryc. 17. Macewa użyta wtórnie jako materiał budowlany, tzw. Sala Hanzy (*Hansasaal*) w kolońskim ratuszu miejskim. Wg Franzheim 1984, fot. nr BA 631.014, s. 57

na prośbę Rady) użyć kamieni nagrobnych do wzniesienia nowego muru miejskiego³⁰. Wtórne wykorzystywanie nagrobków jako materiału budowlanego nie dotyczyło wyłącznie macew, podobny los spotykał także i chrześcijańskie nagrobki, na co dla Śląska daje przykłady Przemysław Mrozowski (1994, s. 12–13; por. Wodziński 1996, s. 45 i przyp. 48).

Odnajdywane do dziś dnia macewy, będące elementem składowym architektury, stanowią bezcenne źródło wiedzy na temat średniowiecznych społeczności żydowskich. Można przypuszczać, że gdyby nie zostały wykorzystane jako materiał budowlany, nie dotrwałyby do naszych czasów. Należy także zadać pytanie, ile macew istniejących w średniowie-

czu przetrwało do dziś, a co za tym idzie jak pełny obraz jesteśmy w stanie uzyskać badając średniowieczne cmentarze aszkenazyjskie (por. Skinner 1997, s. 111). Prawdopodobnie w omawianej epoce bywały w użyciu także nagrobki drewniane, na co wskazują analogie nowożytne. Macewy takie, z racji materiału z jakiego były wykonane, nie przetrwały do naszych czasów (Fijałkowski 2003, s. 368; por. np. Wodziński 1995, s. 39–46). Wydaje się to wielce prawdopodobne, zwłaszcza biorąc pod uwagę np. XV-wieczne ceny prostych kamiennych płyt nagrobnych – od 8 do 20 dukatów, co było sumą dużą nawet jak na kieszeń szlachcica (Mrozowski 1994, s. 60–61; Wodziński 1996, s. 164, przyp. 6).

WROCŁAWSKI ŚREDNIOWIECZNY CMETARZ ŻYDOWSKI

Macewy

Nie zawsze udaje się jednoznacznie stwierdzić, czy Żydzi od początku osadnictwa w danym mieście używali jednego miejsca grzebalnego. Takim przykładem jest Wrocław. Najstarszymi chronologicznie źródłami informacji o cmentarzu żydowskim we Wrocławiu są odnajdywane w mieście w ciągu XVIII, XIX i XX w. macewy. Od dawna istnieją kontrowersje w datowaniu macewy, którą Izrael Rabin (1926, s. 126–127) uznał za najstarszą. Kamień nagrobny odnaleziony przy ulicy Kiełbaśniczej 5 datował on na lata 1173–1174, jednak zgodnie z najnowszym stanem badań za wiarygodną datę jego wystawienia uznać należy okres po 1239 r. (Wodziński 1996, s. 163, s. 195–197, macewa nr 22), co oczywiście nie wyklucza funkcjonowania cmentarza wcześniej, skoro istniało osadnictwo żydowskie³¹.

W tej sytuacji najstarsza macewa, co do datacji której nie ma wątpliwości, pochodzi z 1203 r. (ryc. 18). Jest to nagrobek Dawida, syna Sar Szaloma, odnaleziony koło katedry na Ostrowie Tumskim³². Posłużył on Mateuszowi Golińskiemu i Leszkowi Ziątkowskiemu, w oparciu o jego chronologię i lokalizację, jako jeden z argumentów przemawiających za możliwością innej lokalizacji wcześniejszego cmentarza żydowskiego, niż ta znana ze źródeł pisanych, za późniejszą Bramą Oławską (Goliński, Ziątkowski 1989, s. 41).

Dyskusja związana z najstarszym wrocławskim nagrobkiem skłoniła ostatnio Marcina Wodzińskiego (2004, s. 585–587) do postawienia pytania, czy macewa z 1203 r. jest dowodem istnienia żydowskiego cmentarza gminnego we Wrocławiu w tym czasie. Autor wskazuje, że kamień nagrobny mógł zostać wystawiony na prywatnym miejscu grzebalnym. Pośrednio mogą na taką możliwość wskazywać, jego zdaniem, XVII-wieczne analogie w Cieszynie i Brze-

³⁰ „[...] lapides de cimiterio Judeorum abducere pro structura muri civitatis [...]”; APWr., OL, DmL, sygn. 63; Bitschens Privilegienbuch, APWr., OL, AmL, nr 1201, fol. Cv (p. 174); Tzschoppe, Stenzel 1832, nr CLVI; Schirmmacher 1886, nr 138, s. 102; zob. Sammler 1861, s. 249; Rosenthal 1960, s. 11; Wodziński 1996, s. 40.

³¹ Najstarsza potwierdzona źródłowo obecność ludności mozaistycznej na Śląsku przypada na połowę XII w. (KDŚl. 1, nr 68). W dokumencie wystawionym dla klasztoru kanoników regularnych na Piasku we Wrocławiu mowa jest o uposażeniu ich wsią Tyniec, którą komes Piotr wykupił od Żydów. Rozpowszechniony w literaturze pogląd głosi, że owym dobroczyńcą był Piotr Włostowic (Grodecki 1969, s. 610; Młynarska-Kaletynowa 1986, s. 57), choć Marek Cewiński (1982, s. 17–18) uważa, że tą postacią był Piotr, syn Jaksy, a wnuk Piotra Włostowica. Nadal toczy się dyskusja na temat datacji tego dokumentu, a co za tym idzie chronologii najstarszego przekazu wspominającego Żydów w okolicach Wrocławia. Przyjmijmy jednak, że przed 1153 r., czyli przed śmiercią Włostowica, jacyś Żydzi posiadali pra-

wem własności śląską wieś Tyniec. Fakt ten oznacza, że już przed tą datą przebywali we Wrocławiu Żydzi. Analogiczne informacje docierają do nas z lat 1203, 1204, 1208 i 1218. W źródłach wspomniana jest pewna podwrocławska wieś Sokolniki, której właścicielami byli Żydzi Józef i Chazkel – Kazchel (KDŚl. 1, nr 103, 107; KDŚl. 2, nr 130, 193).

³² Nagrobek ten jest najchętniej i najczęściej przywoływanym we wszelkiego rodzaju pracach dotyczących śląskich Żydów, szczegółowe omówienie stanu wiedzy [w:] Wodziński 1996, s. 167–170, macewa nr 1. W najnowszej pracy na temat tej macewy Autor zauważa, że wykazuje ona zarówno wpływy nadreńskie, o czym świadczy warsztat kamienniarzy oraz krój wertykałów i horyzontałów liter, jak i orientalne, choć nie chazarskie, na co wskazuje etymologia imienia Sar Szalom; Wodziński 2004, s. 583–589. Na temat imienia Sar Szalom zob. Poznański 1918, s. 195–198.

gu Dolnym. Wydaje się jednak, że zastosowanie w tym przypadku metody porównawczej nie jest w pełni uzasadnione, zwłaszcza biorąc pod uwagę odmienną specyfikę i realia społeczno-historyczne. Marcin Wodziński zakłada dalej, że osoba, czy też rodzina, posiadająca ów prywatny teren grzebalny mogła, pod pewnymi warunkami³³, udostępniać go innym Żydom mieszkającym w tej samej miejscowości (Wodziński 2004, s. 586). Nawet jeśli założymy, że taka sytuacja miałaby miejsce, to cmentarz prywatny przybrałby cechy gminnego grzebalnika. Wśród Żydów diaspory aszkenazyjskiej w średniowieczu nie było także zwyczaju zakładania prywatnych, odosobnionych miejsc grzebalnych. Nawet sprawiedliwych i pobożnych rabinów chowano w obrębie cmentarza, ograniczając się do wytyczenia osobnych parceli grzebalnych. Kwestia jest trudna do rozstrzygnięcia, przy obecnym stanie wiedzy nie wyjdziemy poza ramy formułowania hipotez.

Następny kamień nagrobny pochodzi z 1246 r. (Wodziński 1996, s. 171–172, macewa nr 2), po czym występuje seria macew z 1. połowy XIV w. (1303–1345). Liczniejsze występowanie nagrobków żydowskich znajduje także chronologiczne odzwierciedlenie w materiałach archiwalnych dotyczących wrocławskich Żydów, którzy coraz częściej pojawiają się w źródłach począwszy od XIV w. Oba zjawiska wiązać można z funkcjonowaniem w mieście tzw. „pierwszej gminy żydowskiej”, zniszczonej w 1349 r. (GJ 3/1, s. 157)

Można zatem przyjąć, że już na przełomie wieków XII i XIII funkcjonował we Wrocławiu kirkut, prawdopodobnie na miejscu cmentarza znanego z XIV i XV-wiecznych źródeł pisanych, choć dyskusja pozostaje otwarta.

Źródła pisane

Nieco późniejsze są źródła pisane potwierdzające istnienie żydowskiego grzebalnika we Wrocławiu.

³³ Marcin Wodziński (2004, s. 586) uważa, że mogło się tak stać, jeśli 1) przywilej na posiadanie cmentarza wyraźnie tego nie zabraniał; oraz 2) właściciel czy właściciele terenu nie byli skonfliktowani z innymi mieszkającymi w mieście Żydami. Nie zachował się jednak żaden przywilej dotyczący cmentarza żydowskiego we Wrocławiu sprzed 1315/1316 r., trudno więc rozważyć kwestię jego nakazów i zakazów. Wydaje się również, że w XIII-wiecznych realiach wrocławska gmina żydowska była na tyle nieukonstytuowana, o ile w ogóle się już zawiązała, że jej członkowie nie mogli sobie pozwolić na drastyczne konflikty między współwyznawcami. Jeśli więc Żydzi wrocławscy posiadali cmentarz na przełomie XII/XIII w., to korzystali z niego wszyscy członkowie gminy, chociażby z praktycznych względów uniknięcia transportu zwłok i związanych z tym trudności logistyczno-finansowych.

Ryc. 18. Najstarszy wrocławski kamień nagrobny Dawida, syna Sar Szaloma, z 1203 r. Wg Trzciński 2007, prezentacja multimedialna na CD, ryc. 001

Pierwszy znany dokument pochodzi z 1315 r. lub z początku 1316³⁴. Jego treścią jest umowa między gminą żydowską a radą miejską, gwarantująca *eciam mortuorum corpora non debent vllateus exhumari sed manebunt sicut ab antiquis temporibus iacuerunt* (BU, nr 101). Określała ona również zasięg kirkutu, który rozciągał się za późniejszą Bramą Oławską, granicząc od zachodu z fosą i wałem miejskim, przeprowadzonym tam po nowej lokacji miasta w 1261 r., natomiast od północy z drogą wiodącą od tejże bramy (choć wtedy Brama Oławska jeszcze nie istniała) do osady walońskiej przy kościele św. Maurycego, aż po ogród Filipa Walona. Od południa i południowego wschodu stykał się z posiadłościami biskupimi (ryc. 19; por. Goliński 1997, s. 188–189). Dokument nakazywał Żydom wystawienie ka-

³⁴ Datę dokumentu określił Colmar Grünhagen 1867, s. 212–214.

mieni granicznych, dwóch wzdłuż północnej granicy cmentarza i trzech wzdłuż zachodniej, oraz nakładał na nich obowiązek opasania kirkutu murem i bagrowania fosy na przylegającym odcinku³⁵.

HIPOTEZA O ISTNIENIU DRUGIEGO ŚREDNIOWIECZNEGO CMENTARZA ŻYDOWSKIEGO WE WROCŁAWIU

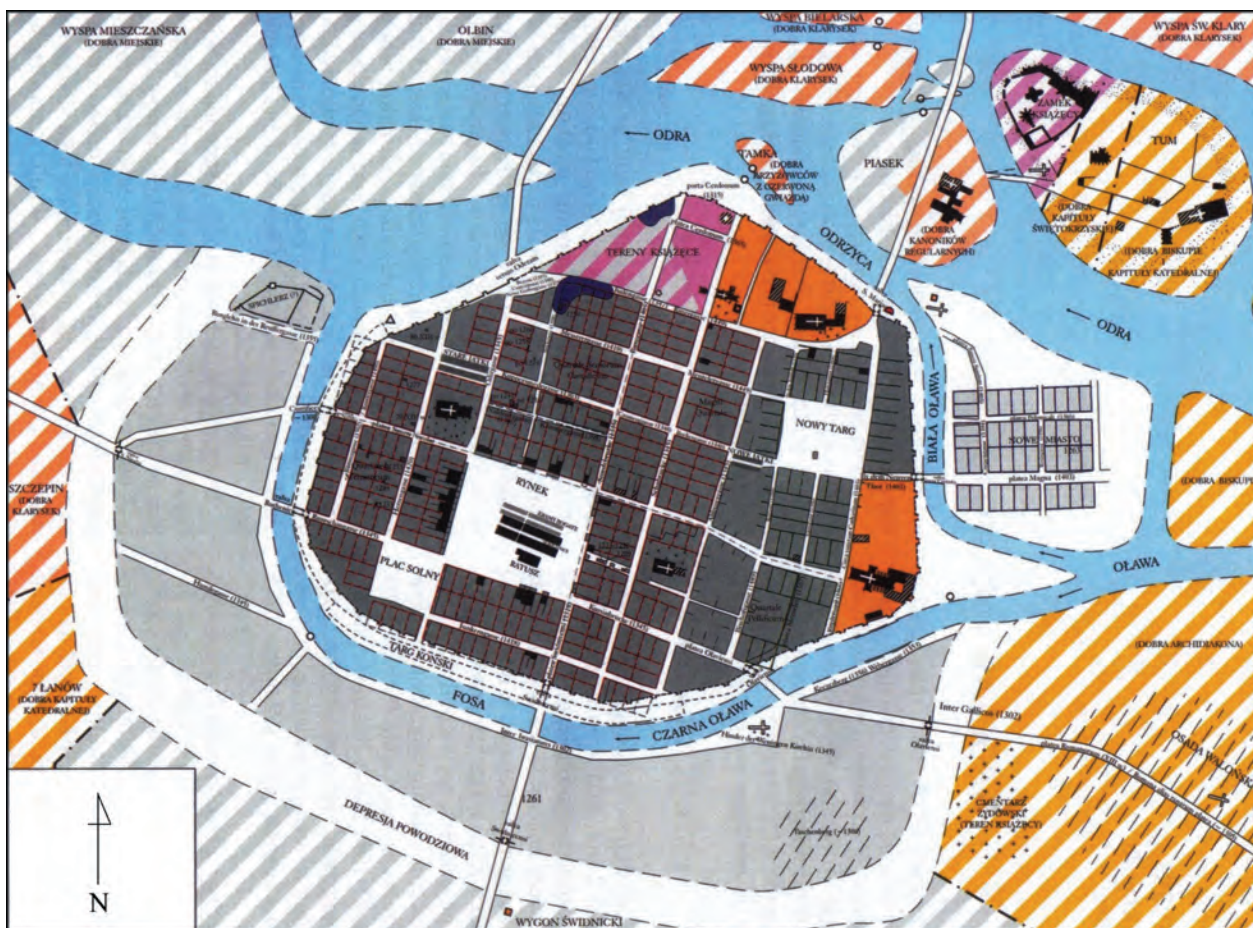
Okres stu lat dzielący najstarszą z zachowanych macew od pierwszego dokumentu wspominającego o wrocławskim kirkucie i rzekomo niekorzystna lokalizacja skłoniły niektórych badaczy do zastanowienia się, czy gmina mozaistyczna we Wrocławiu nie użytkowała wcześniej terenu grzebalnego zlokalizowanego w innym miejscu (Goliński, Ziátkowski 1989, s. 35–43). Zaznaczyć trzeba, że w historiografii niemieckiej XIX i początków XX w. funkcjonował pogląd o istnieniu jednego średniowiecznego wrocławskiego cmentarza żydowskiego (Brann 1896–1917, s. 35; Markgraf 1915, s. 176–190; Grotte 1927, s. 7–10; GJ 1, s. 64). Do hipotezy tej odwołują się również niektórzy badacze współcześni (Łagiewski 1986, s. 4–9; Fijałkowski 1988, s. 227–230; Wodziński 1994a, s. 341–344; 1996, s. 163–167; Eysymontt 2001, s. 17–18; Stawiarski 2004, s. 77–83). Twierdzenie, że istniały we Wrocławiu dwa, a nawet trzy kirkuty wysunięte zostało przez Martę Młynarską-Kaletynową (1986, s. 56), a następnie podjęte i rozwinięte przez Mateusza Golińskiego i Leszka Ziátkowskiego (1989, s. 35–43). Według tych badaczy wcześniejszy cmentarz żydowski miał znajdować się w bardziej dogodnym miejscu, przy średniowiecznej osadzie żydowskiej. Jak zauważył Marcin Wodziński (1994a, s. 341), grzebalnik opisany w dokumencie z 1315/1316 r. zlokalizowany był w dogodnym dla Żydów miejscu, przy skrzyżowaniu ważnych szlaków handlowych, jednego z Krakowa i Opola do Wrocławia, a dalej do Legnicy i na Łużyce, drugiego z Czech przez Wrocław do Poznania i Gniezna (Heck 1978, s. 62–63; Piekalski 1999, s. 37). Jest to również dość wyraźne wzniesienie, a więc teren tradycyjnego sytuowania cmentarzy żydowskich. Być może istniało jakieś miejsce dogodne na kirkut bliżej domostw żydowskich, lecz nie należy zapominać, że często Żydom nie zezwalano

W zamian gwarantowano im zwolnienie od podatków i wspomnianą nienaruszalność zwłok (SR, nr 3542; Młynarska-Kaletynowa 1986, s. 52–55).

na zakup terenów cmentarnych w pobliżu ich osad, co mogło zdarzyć się we Wrocławiu, jednak nie jest źródłowo potwierdzone (por. Abrahams 1996, s. 60–61). Zwolennicy hipotezy o istnieniu wcześnieśredniowiecznego kirkutu przy strefie osadnictwa żydowskiego uważają, że został on przeniesiony poza mury miejskie, ponieważ nastąpił głód terenów budowlanych w centrum. Miał on wówczas paść ofiarą prac niwelacyjnych związanych z nową lokacją miasta, przeprowadzoną 16 grudnia 1261 r. (Goliński, Ziátkowski 1989, s. 39–40). Wydaje się jednak mało prawdopodobne, aby tuż po nowej lokacji i niedawnym zniszczeniu lewobrzeżnej części miasta na skutek najazdu tatarskiego w 1241 r. występował na tyle wielki brak ziemi, aby książę zdecydował się na odebranie Żydom ich kirkutu (Wodziński 1994a, s. 343). Odpowiedni moment mógł nastąpić – według zwolenników tej hipotezy – bezpośrednio po wydaniu w 1267 r. na synodzie legackim archidiecezji gnieźnieńskiej szeregu ustaw regulujących sprawy żydowskie. Zarządzały one m.in. przymusowy wykup nieruchomości żydowskich znajdujących się między posiadłościami chrześcijan. Statut groził każdorazowemu księciu i biskupowi klątwą za niewykonanie jego postanowień (Hube 1856, s. 68–71; KDWP. 1, nr 574; Silnicki 1931, s. 47–85; 1960, s. 321–378; Grodecki 1969, s. 671–672; Drabina, 1989, s. 14–18). Uchwały synodu były w większości ignorowane przez władze świeckie, lecz Mateusz Goliński i Leszek Ziátkowski (1989, s. 39) uważają, że w interesującym nas przypadku było inaczej. W latach 1267–1270 rządy nad księstwem wrocławskim sprawował Władysław, arcybiskup salzburski. Książę, jako dostojnik kościelny, musiał ze szczególną troską przestrzegać uchwał synodu³⁶. W takiej właśnie sytuacji, pod pozorem ustalania granic osady żydowskiej, mogło dojść do wykupu terenu cmentarnego. Hipoteza ta, choć ciekawa, nie znajduje żadnego odzwierciedlenia w źródłach.

³⁵ Budowa i utrzymywanie murów opasujących kirkuty (będących jednocześnie zazwyczaj częścią składową umocnień miejskich) na koszt gmin żydowskich nie było niczym wyjątkowym w średniowieczu. Np. w Augsburgu tamtejszy kahał w 1298 r. zobowiązał się wznieść na własny koszt mur cmentarny; Meyer 1874, s. 129–130, nr 167; Haverkamp 1996, s. 103–136.

³⁶ Leszek Ziátkowski podkreśla w innych miejscach, że egzekwowanie postanowień synodu napotkało opór i nigdy ich nie zrealizowano; Ziátkowski 2000a, s. 224; 2000b, s. 9.

Ryc. 19. Wrocław około 1300 r. Na południowy wschód od miasta zaznaczono teren cmentarza żydowskiego. Wg Chorowska 2001

Jednym z podstawowych argumentów przemawiających za istnieniem drugiego, wcześniejszego kirkutu przy osadzie żydowskiej, nieopodal zamku książęcego, ma być powszechność umiejscawiania cmentarzy obok dzielnic żydowskich (Goliński, Ziátkowski 1989, s. 43). Jak pisaliśmy wcześniej stary żydowski zwyczaj nakazywał jednak umiejscawiać kirkuty w wiejskim otoczeniu poza miastem, jeśli była taka możliwość. Nie ma powodu przypuszczać, aby zwyczaje wrocławskich Żydów były inne.

Umieszczanie kirkutu na wzgórzu, za miastem, wbrew niektórym opiniom (Goliński, Ziátkowski 1989, s. 35–43), zgodne jest z najstarszymi nakazami kulturowymi Żydów w tej części Europy (Wodziński 1994a, s. 342). Za przykład mogą posłużyć nie tylko analogie śląskie i czeskie, ale także niemieckie i zachodnioeuropejskie, choć są oczywiście wyjątki³⁷.

Wyjątkowe przypadki przenoszenia cmentarzy żydowskich – o czym pisaliśmy wcześniej – następowały jedynie w sytuacjach nadzwyczajnych, związanych z szeroko zakrojonymi reorganizacjami przestrzennymi, czy to samej gminy mozaistycznej, czy też miasta. Nie ma dowodów źródłowych, aby sytuacja taka miała miejsce podczas nowej lokacji Wrocławia. Dyskusja pozostaje jednakże naszym zdaniem otwarta, choć przy obecnym stanie badań i braku prac wykopaliskowych, związanych z wrocławskim średniowiecznym kirkutem, wydaje się bardziej prawdopodobna hipoteza o istnieniu jednego miejsca grzebalnego w mieście, w omawianym okresie.

³⁷ Por. fragment niniejszej pracy opisujący lokalizacje cmentarzy żydowskich.

KONFISKATA MACEW PRZEZ WŁADZE MIEJSKIE

Najstarszym dokumentem potwierdzającym istnienie żydowskiego miejsca grzebalnego we Wrocławiu pozostaje wspomniany wcześniej akt z 1315–1316 r. (BU, nr 101; SR, nr 3542). Omawiana umowa została złamana³⁸ przez Jana Luksemburskiego, który 27 września 1345 r. zezwolił radzie miasta Wrocławia zabrać wszystkie kamienie nagrobne znajdujące się na terenie cmentarza, tak na powierzchni, jak i pod ziemią, i przeznaczyć je do umacniania murów miejskich³⁹.

Zezwolenie Jana Luksemburskiego mogło mieć związek ze zniszczeniami, jakie dotknęły Wrocław podczas pożaru w 1342 r.⁴⁰ (SR, nr 6827; Wodziński 1996, s. 165). Zapewne większość macew, a z całą pewnością wszystkie z dotychczas odnalezionych, nie zostały jednak użyte zgodnie z poruczeniem dokumentu, ponieważ ani jedna nie została wydobyta z budowli obronnej (Wodziński 1996, s. 165–166). Nagrobki odnajdywano pod kaplicą boczną katedry na Ostrowie Tumskim (Wodziński 1996, s. 167–170, macewa nr 1; 2004, s. 583–584), na dziedzińcu ratusza (Wodziński 1996, s. 171–172, macewa nr 2), w podłodze więzienia ratuszowego⁴¹ (Wodziński 1996, s. 172–187, macewy nr 3–16; s. 188–189, macewy nr 18–19), pod filarem głównym ratuszowej sali książęcej (Wodziński 1996, s. 166, przyp. 11), pod kolumną w fundamentach wieży kościoła św. Elżbiety (Wodziński 1996, s. 197–198, macewa nr 23), na podwórzu przy ul. Kiełbaśniczej 5 (Wo-

dziński 1996, s. 195–197, macewa nr 22), w chodniku przy Trinitasstrasse (dziś już nieistniejącej) (Wodziński 1996, s. 187, macewa nr 17), w korycie Odry (Wodziński 1996, s. 189–192, macewa nr 20), a nawet w podwrocławskiej Leśnicy (Wodziński 1996, s. 192–195, macewa nr 21; por. Wexler 2002, s. 395).

Dnia 6 kwietnia 1346 r. 50 robotników i 9 furmanów rozpoczęło wywożenie płyt nagrobnych i trwało to do 15 kwietnia, aż 9 dni, co może świadczyć o tym, jak wielka była liczba nagrobków i od jak dawna musiały tam być wystawiane (APWr., Kw., sygn. 831, fol. 41v; Oelsner 1864, s. 106–107, nr 7; zob. APWr., HP, fol. 38v; CDS 3, s. 73 przyp. 2; Wodziński 1994a, s. 343; 1996, s. 165). Wydaje się więc mało prawdopodobne, aby zostały nagromadzone w ciągu zaledwie 42 lat, mianowicie od 1303 do 1345 r., jak sugerują Mateusz Goliński i Leszek Ziátkowski (1989, s. 42). Fakt, że 16 z ogólnej liczby 23 odnalezionych do tej pory macew znajdowało się bezpośrednio w budynku ratusza każe się zastanowić, czy nie mamy do czynienia z kamieniami nagrobnymi pochodzącymi z jednego z wielu transportów, jakie opuściły wrocławski cmentarz. Pozostałe, rozproszone macewy są zapewne jedynymi zachowanymi kamieniami nagrobnymi z pozostałych licznych partii przetransportowanego materiału. Inne nagrobki, wystawione na cmentarzu przed 1303 oraz po 1345 r., uległy prawdopodobnie zniszczeniu w wyniku późniejszych zmian architektoniczno-budowlanych, jakie zachodzą we Wrocławiu do dnia dzisiejszego. Hipoteza taka uprawdopodobni się jeszcze bardziej, jeśli powiążemy ze sobą informacje dotyczące lokalizacji macew, ich chronologię, i wspomniany wcześniej zwyczaj chowania martwych w rzędach, w porządku chronologicznym.

Nie wiadomo na pewno, czy po usunięciu kamieni nagrobnych cmentarz przestał istnieć. Przypuszczać można jednak, że przetrwał, ponieważ dokument z 27 września 1345 r. nie wspominał o konfiskacie terenu. Jeśli jednak kirkut funkcjonował nadal, to zapewne nie dłużej, niż do pogromów z 1349 r. Wtedy to doszło do rozbicia wrocławskiej gminy żydowskiej i wypędzenia starozakonnych z miasta. Dnia 7 października 1349 r. król Karol I Luksemburski, późniejszy cesarz Karol IV, przekazał miastu skonfiskowane nieruchomości żydowskie, w tym dwie synagogi, a zapewne także cmentarz (APWr., HP, fol. 41r; Klose 1781, s. 184; CDS 3, s. 78 i przyp. 2, s. 100 i przyp. 2; RŚl. 2, nr 137).

³⁸ Swoje wątpliwości co do złamania umowy wyrażają Goliński, Ziátkowski 1989, s. 35–43.

³⁹ „[...] universos lapides de cimiterio Iudeorum coniuncto predictae civitati, qui super terram aut sub terra opterunt inveniiri, accipere, effodere aut deducere debeant et in usus pro muri reparacione necessaries [...]”; GStA PK, VII. HA Urkunden, nr 136; APWr., AmWr., Księgi, nr 508 (dawniej: D 2), p. 193 (fol. 102r), tamże (p. 194–195, olim fol. 102v–103r) ten sam dokument w wersji staroniemieckiej, pominięty przez wszystkich wydawców i niezauważony do tej pory w historiografii. Odpis z oryginału łacińskiego, znajdującego się obecnie w Berlinie, sporządził także Samuel Benjamin Klose (XVIII w.); APWr., Zbiór Klosego, sygn. 17, p. 195–196 (fol. 114r–114v); Wyciąg: APWr., AmWr., Księgi, nr 518 (dawniej: D 20), fol. 13r. Por. Wiener 1862, nr 174, s. 49; Gengler 1863, s. 369; Oelsner 1864, s. 106, nr 6; BU, nr 183; RŚl. 1, nr 373; Rosenthal 1960, s. 11; Grodecki 1969, s. 692; Fijałkowski 1988, s. 229; Wodziński 1996, s. 165 przyp. 8. Dokument omówiła Młynarska-Kaletynowa 1986, s. 52–55.

⁴⁰ O pożarach w średniowiecznym Wrocławiu zob. Wójcik 2000, s. 27–39.

⁴¹ Na temat uwag lingwistycznych odnośnie macewy nr 10 (Wodziński 1996, s. 181–182) zob. Wexler 2002, s. 301.

LOSY WROCŁAWSKIEGO CMENTARZA PO 1349 R.

W roku następnym część wypędzonych Żydów powróciła do Wrocławia, lecz nie odzyskała już prawa własności do kirkutu. Zostali zobowiązani do opłacania władcy, lub jego pełnomocnikowi, czynszu dzierżawczego za użytkowanie kirkutu oraz do wnoszenia dodatkowych opłat za każdy wystawiony na jej terenie nagrobek (Wodziński 1996, s. 166). Sytuacja taka mogła zniechęcić ludność starozakonną do czczenia swoich zmarłych nowymi macewami, lecz naszym zdaniem nie tłumaczy to braku odkryć kamieni nagrobnych datowanych po 1345 r. Kolejny pogrom i wypędzenie ludności mozaistycznej miało miejsce w 1360 r. Zapewne wtedy kirkut został przekazany w dożywotnią dzierżawę pisarzowi miejskiemu Henrykowi, natomiast po jego śmierci w 1371 r. prawa do niego przejęli Hans i Anna Saußbergowie⁴² (BU, nr 264). Zastrzeżono przy tej okazji, że jeśli Żydzi powrócą i wyrażą taką wolę, to po zapłaceniu 20 grzywien groszy polskiej miary odzyskają prawo do chowania zmarłych na cmentarzu (Brann 1896–1917, s. 58 przyp. 4). Choć nie ma na to dowodów, to wydaje się wielce prawdopodobne, że Żydzi z prawa tego skorzystali. W 1376 r. cesarz Karol IV zastawił cmentarz mieszczaninowi Ottonowi z Nysy za 100 grzywien groszy⁴³. Autor rejestru szosu z 1403 r. pośród innych nazw, przede wszystkim ulic, wymienia także *Juden kirchhoff*⁴⁴. Wiadomo, że kirkut znajdował się w rękach rodziny Ottona do 1479 r., kiedy to przeszedł w posiadanie Petera Gidrana (Hirdana) i jego spadkobierców⁴⁵. Jednakże od 1425 r. jakieś prawa do terenu cmentarnego, czy też raczej jego części, posiadali Margarethe Gloczinne, jej syn Johannes i Alexius Banke⁴⁶. Musieli oni w tymże roku zapłacić ze swojego

udziału w cmentarzu żydowskim *hier vor der Stat gelegen* 38 grzywien (Brann 1896–1917, s. 137 przyp. 5). W 1439 r. król Albrecht potwierdził wspomnianemu Alexiusowi Banke czynsz z prawem własności *vff den Judenkirchhoue, genannt Graupengasse* (Brann 1896–1917, s. 137 przyp. 5; GJ 3/1, s. 157).

Jednak definitywny kres wykorzystywania tego terenu przez Żydów do grzebania zmarłych nastąpił zapewne wraz z likwidacją gminy żydowskiej, po procesie wytoczonym śląskim Żydom z inspiracji Jana Kapistrana w 1453 r. i ostatecznym ich wygnaniu z Wrocławia w roku następnym⁴⁷.

Po przejęciu praw własności przez Petera Girdana stały na tym terenie różnego rodzaju budynki, funkcjonował tam ogród, określany mianem „jednastu desek” (*eilf Bretter*) (Markgraf 1915, s. 185–190; Wodziński 1996, s. 167). Tenże Peter w 1479 r., jako *Erbherr*, zatwierdził sprzedaż przez księdza Jakuba Mornera Bernardowi Thymohannowskiemu ogrodu, będącego niegdyś częścią składową terenu cmentarnego. Natomiast w 1486 r. wdowa po Peterze jako *Erbfrau* potwierdziła temu samemu księdzu Jakubowi sprzedaż jeszcze innego ogrodu zlokalizowanego nieopodal poprzedniego (Markgraf 1915, s. 186–187; Goliński 1997, s. 216). Z 1496 r. znajdujemy wzmianki o „ogrodzie przed Bramą Oławską, zwanym cmentarzem żydowskim”, a wybiegającą z Bramy Oławskiej *Graupengasse* nazywano w latach 1479–1524 „żydowskim cmentarzem”⁴⁸. W 1495 r. „ulicę Krupniczą zwaną cmentarzem żydowskim” wykupił z rąk spadkobierców Gidrana pisarz królewski Ambroży Mülfer. Natomiast w początkach XVI w. powyższe terytorium znalazło się w posiadaniu

⁴² W edycji Georga Korna nazwisko Hansa i Anny zaznaczone jako nieczytelne. Zob. Brann 1896–1917, s. 58 przyp. 4; Markgraf 1915, s. 185–187; Goliński, Ziátkowski 1989, s. 36; Wodziński 1996, s. 166; Goliński 1997, s. 216 przyp. 853.

⁴³ Brann 1896–1917, s. 58 przyp. 4; Markgraf 1915, s. 185–187; Wodziński 1996, s. 167; Goliński 1997, s. 216 przyp. 853.

⁴⁴ *Registrum exaccionis* 1403–1404, APWr., AmWr., Księgi, nr 1136 (dawniej: K 8), fol. 70v; Markgraf 1915, s. 185; Goliński 1997, s. 215 i 216 przyp. 854; Goliński 2008, s. 262.

⁴⁵ Brann 1896–1917, s. 137 przyp. 5; Markgraf 1915, s. 185–187; Wodziński 1996, s. 167; Goliński 1997, s. 216 przyp. 853.

⁴⁶ Alexius Banke piastował od 1422 r. rozmaite funkcje w radzie miejskiej Wrocławia, zmarł w 1454 r.; CDS 11, s. 25 nn; por. Grünhagen, Markgraf 1883, nr 61, s. 263–265. W

latach 30. XV w. w biskupiej Nysie pojawiają się Hans i Johann Banke, jednakże trudno jest nam stwierdzić czy byli oni spokrewnieni z Alexiusem. Obaj nyscy przedstawiciele rodziny Banke byli wpływowymi postaciami, pełnili funkcje starostów: „[...] Hauptmann zu Neisse Hans Bank [...]”, „[...] Hauptmann zu Neisse Hannus Banke [...]”, „[...] Neisser Hauptmann Johann Bank [...]”, CDS 36, nr 165, 169, 179–180, 182, s. 42–45.

⁴⁷ O Janie Kapistranie i wydarzeniach wrocławskich z 1453 r. zob. ostatnio: Bracha 2002, s. 483–491; Derwich 2003, s. 61–72; Zaremska 2003, s. 135–162; Stawiarski 2006a; por. Stawiarski 2006b, s. 119–129.

⁴⁸ „Graupengasse, das man auch nennet den juden kirchhoff”, zob. Markgraf 1896, s. 97; Grotte 1927, s. 7; GJ 3/1, s. 157; Goliński, Ziátkowski 1989, s. 36–37; Goliński 1997, s. 215–216.

⁴⁹ Brann 1896–1917, s. 137 przyp. 5; Markgraf 1915, s. 185–187; Goliński 1997, s. 216 przyp. 853.

rodziny Hornigów⁴⁹. Według dokumentu z 16 VIII 1516 r. „ogród zwany cmentarzem żydowskim” wraz z ogrodzeniem i budynkami, które posiadał w tym czasie Baltazar Hornig, nie podlegały jurysdykcji archidiakona, jako wolne lenno królewskie⁵⁰. Zdaniem Hermana Markgrafa znajdujący się tam cmentarz żydowski był otoczony dwiema równoległymi ulicami, północną – Walońską i południową – Krupniczą (Markgraf 1896, s. 96–97; Goliński 1997, s. 215). Pamięć o pierwotnym przeznaczeniu ogrodu była zupełnie żywa, skoro można go dostrzec na planie widokowym Wrocławia Barthela Weinera z 1562 r.⁵¹ (Goliński, Ziátkowski 1989, s. 37; por. Goliński 1997, s. 215–216). Siedem lat później Jacob Horing zu Lyssa (z Leszna) był jedynym właścicielem *Gartens vor dem Ohlauischen Thor auf die rechte Hand vom Stadtgraben, der Judenkirchhofgenannt* (Brann 1896–1917, s. 137 przyp. 5). Także w XVIII w. pamiętano co znajdowało się na tym terenie (Markgraf 1915, s. 188). Kirkut lokalizować można na południe od ulicy Walońskiej (Krupniczej) (Goliński 1997, s. 216), przy dzisiejszej ul. Podwale lub między ulicami Podwale i Zygmunta Krasińskiego (Goliński, Ziátkowski 1989, s. 37), ewentualnie między ulicami Krasińskiego, Traugutta a fosą miejską (Wodziński 1996, s. 164).

⁵⁰ Stenzel 1847, s. 303; Markgraf 1915, s. 186–187; Grotte 1927, s. 7; Goerlitz 1937, s. 91; GJ 3/1, s. 157; Goliński 1997, s. 216.

⁵¹ Rekonstrukcji osady żydowskiej na planie Weinerów z 1562 r. dokonał Grotte 1937, tab. nr VIII, s. 38.

Cmentarza żydowskie, jako wspólne miejsca pochówków wykształciły się już w starożytności. Duży wpływ na ich rozplanowanie wewnętrzne miały względy rytualne, przede wszystkim ograniczenia obowiązujące kohenów. Większość zwyczajów i przesądów związanych z cmentarzami żydowskimi korzeniami swymi sięga co najmniej czasów talmudycznych. Diaspora aszkenazyjska w średniowieczu zaadoptowała, i konsekwentnie używała, nagrobki w typie macewy, co potwierdzają badania architektoniczne. Na niewielu żydowskich miejscach grzebalnych udało się przeprowadzić wykopaliska archeologiczne. Choć obraz jest szczątkowy, osiągnięto ciekawe wyniki, czego najlepszym przykładem są badania w Kolonii i Jewbury. Kirkuty średniowiecznego Aszkenaz posiadały stałą, lub zmienną lokalizację w przestrzeni miejskiej, w zależności od rozpatrywanego przypadku. Są miasta, jak Wrocław, w których nie można jednoznacznie określić lokalizacji cmentarza. Wydaje się jednak, że w świetle przedstawionej analizy bardziej prawdopodobne jest, że w średniowiecznym Wrocławiu istniał tylko jeden kirkut, oddalony około 1000 metrów od dzielnicy żydowskiej. Wskazują na to wszystkie zachowane źródła pisane, w których nie ma mowy o drugim, czy trzecim kirkucie. Za taką hipotezą przemawiają także analogie, przede wszystkim śląskie, czeskie i niemieckie, oraz korzystne umiejscowienie grzebalnika, co potwierdza prawidłowość tej koncepcji. Miejmy nadzieję, że prowadzone w przyszłości archeologiczne badania terenowe ostatecznie rozstrzygną tę kwestię.

BIBLIOGRAFIA

WYKAZ SKRÓTÓW

- APWr., AmWr. – Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Akta miasta Wrocławia.
- APWr., HP – *Magistri Petri Rationarium Vetus Saeculi XIV. Henricus Pauper dictus*, APWr., Zbiór Klosego, sygn. 23.
- APWr., Kw. – Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Księstwo wrocławskie.
- APWr., OL, AmL – Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Oddział w Legnicy, Akta miasta Legnicy.
- APWr., OL, DmL – Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Oddział w Legnicy, Dokumenty miasta Legnicy.
- BU – *Breslauer Urkundenbuch*, bearb. G. Korn, Breslau 1870.
- CDB 5 – *Codex Diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*, Bd. 5, Prague 1974.
- CDS 3 – *Henricus Pauper. Rechnungen der Stadt Breslau von 1299–1358, nebst zwei rationarien von 1386 und 1387, dem Liber imperatoris vom Jahre 1377 und den ältesten breslauer Statuten*, [w:] *Codex diplomaticus Silesiae*, Bd. 3, hrsg. von C. Grünhagen, Breslau 1860.
- CDS 11 – *Breslauer Stadtbuch. Elthaltend die Ratslinie von 1287 ab und Urkunden zur Verfassungsgeschichte der Stadt*, [w:] *Codex diplomaticus Silesiae*, Bd. 11, hrsg. von H. Markgraf, O. Frenzel, Breslau 1882.
- CDS 35 – *Die Inventare der Nichtstaatlichen Archive Schlesiens. Kreis Jauer*, [w:] *Codex diplomaticus Silesiae*, Bd. 35, hrsg. von E. Graber, Breslau 1930.
- CDS 36 – *Die Inventare der Nichtstaatlichen Archive Schlesiens. Neisse. I. Stadt Neisse*, [w:] *Codex diplomaticus Silesiae*, Bd. 36, Heft 1, hrsg. von E. Graber, Breslau 1933.
- CJMRB 1 – *Codex Juris Municipalis Regni Bohemiae*, t. 1: *Privilegia civitatum Pragensium. Sbirka pramenů práva městského království českého*, wyd. J. Čelakovský, Praha 1886.

- EJ – *Encyklopaedia Judaica. CD-ROM Edition*, ed. G. Wigger, Jerusalem.
- GJ 1 – *Germania Judaica*, Bd. 1, hrsg. von I. Elbogen, A. Freimann, H. Tykocinski, Tübingen 1963.
- GJ 2/1 – *Germania Judaica*, Bd. 2/1, hrsg. von Z. Avneri, Tübingen 1968.
- GJ 3/1 – *Germania Judaica*, Bd. 3/1, hrsg. von A. Maimon, zusammenarb. Y. Guggenheim, Tübingen 1987.
- GStA PK – Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin.
- KDŚl. 1 – *Kodeks dyplomatyczny Śląska*, t. I, wyd. K. Maleczyński, Wrocław 1956.
- KDŚl. 2 – *Kodeks dyplomatyczny Śląska*, t. II, wyd. K. Maleczyński, A. Skowrońska, Wrocław 1959.
- KDWp. 1 – *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. I, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877.
- RŚl. 1 – *Regesty Śląskie*, t. I, red. W. Korta, opr. K. Bobowski, J. Gilewska-Dubis, W. Korta, B. Turoń, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.
- RŚl. 2 – *Regesty Śląskie*, t. II, red. W. Korta, opr. K. Bobowski, M. Cetwiński, J. Gilewska-Dubis, A. Skowrońska, B. Turoń, Wrocław-Warszawa-Karków-Gdańsk-Łódź, 1983.
- SR – *Regesten zur schlesischen Geschichte*, [w:] *Codex diplomaticus Silesiae*, Bd. 7/3, hrsg. von C. Grünhagen; Bd. 16, 22, hrsg. von C. Grünhagen, C. Wutke; Bd. 30, hrsg. von C. Wutke, E. Randt, Breslau 1886–1930.
- SUB 6 – *Schlesisches Urkundenbuch*, Bd. 6, bearb. W. Irgang, Köln-Weimar-Wien 1998.
- UBM 2 – *Urkundenbuch der Stadt Münsterberg in Schlesien*, Teil 2, hrsg. von P. Bretschneider, Münsterberg 1927–1932.
- YDSh. – *Yoreh De'ah*, [w:] J. Karo, *Shulchan Aruch*, [wiele wydań].
- YDT – *Yoreh De'ah*, [w:] J. ben Asher, *Arba'ah Turim (Tur)*, New York 1975.
- 2 SM – 2 *Sefer Melakhim*, [w:] *Torah Nevi'im u-Ketuvim*, ed. M. H. Segal, 4 vols., Tel-Aviv 1960.
- 2 SS – 2 *Sefer Shmuel*, [w:] *Torah Nevi'im u-Ketuvim*, ed. M. H. Segal, 4 vols., Tel-Aviv 1960.

LITERATURA

- Abrahams I.
1996 *Życie codzienne Żydów w średniowieczu*, przekł. B. Gadowska, Warszawa.
- Aronius J. [hrsg. von]
1902 *Regesten zur Geschichte der Juden in Frankischen und Deutschen Reiche bis zum Jahre 1273*, Berlin.
- Asaria Z.
1959 *Die Juden in Köln von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart*, Köln.
- Bale A.
2007 *The Jew in the Medieval Book. English Antisemitisms 1350–1500*, (=Cambridge Studies in Medieval Literature), Cambridge.
- Barker G. [ed.]
1999 *Companion Encyclopedia of Archaeology*, vol. 2, Cambridge.
- Bartlett R.
2000 *England under the Norman and Angevin Kings 1075–1225*, Oxford.
- Bava Batra [w:] *Talmud* [wiele wydań].
- Bayme S.
1997 *Understanding Jewish History. Texts and Commentaries*, New York.
- Bell D.P.
2001 *Sacred Communities. Jewish and Christian Identities in Fifteenth-century Germany*, (=Studies in Central European Histories, ed. T. A. Brandy Jr., R. Chickering), Boston-Leiden.
- Bloomberg J. I.
2000 *The Jewish World in the Middle Ages*, New York.
- Borgolte M.
2006 *Christen, Juden, Muselmanen. Die Erben der Antike und der Aufstieg des Abendlandes 300 bis 1400 n. Chr.*, (=Siedler Geschichte Europas), München.
- Bönnen G.
2004 *Worms: The Jews between the City, the Bishops, and the Crown*, [w:] *The Jews of Europe in the Middle Ages* (=w wersji niemieckojęzycznej: *Europas Juden im Mittelalter. Beiträge des internationale Symposiums in Speyer vom 20.–25. Oktober 2002*), ed. Ch. Cluse, Trier, s. 449–458.
- Bracha K.
2002 *O cudzie hostii i ekscesach antyżydowskich. Wokół egzemplum w kazaniu De corpore Christi z tzw. kolekcji Piotra z Miłostawia (XV w.)*, [w:] *Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym*, red. H. Manikowska, H. Zaremska, Warszawa, s. 483–491.
- Brann M.
1896–1917 *Geschichte der Juden in Schlesien*, Breslau.
- Cantera y Burgos F., Millás Vallicrosa Y. J. M.
1956 *Las inscripciones hebraicas de España*, Madrid.
- Carlebach A.
1997 *Cologne*, [w:] EJ.
- Cetwiński M.
1982 *Rycerstwo śląskie do końca XIII w. Biogramy i dowody*, Wrocław.
- Chilton B.D. [ed. and comm.]
1987 *The Isaiah Targum: Introduction, Translation Apparatus and Notes*, (=Aramaic Bible Series, vol. 11), Edinburgh.
- Chorowska M.
2001 *Wrocław około roku 1300. Relikty zabudowy średniowiecznej na tle schematu parcelacji i stosunków własnościowych w mieście*, [w:] *Atlas Historyczny Miast Polskich*, t. IV: *Śląsk*, z. 1: *Wrocław*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Wrocław.
- Codreanu-Windauer S., Harck O.
1999 *Ein jüdischer Goldring aus Regensburg*, *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 29, s. 583–591.
- Dan J.
1997 *Judah ben Samuel He-Hasid*, [w:] EJ.
- Daniell Ch.
1996 *Death and Burial in Medieval England 1066–1550*, London.
- 2003 *From Norman Conquest to Magna Carta: England 1066–1215*, London.

- Derwich M.
2003 *La Silésie, les Juifs et Jean de Capistran*, [w:] *Les chrétiens et les Juifs dans les sociétés de rites grec et latin. Approche comparative. Actes du colloque organisé les 14–15 juin 1999 à la Maison des Sciences de l'Homme (Paris)*, réunis par M. Dmitriev, D. Tollet, É. Teiro, Paris, s. 61–72.
- Díaz-Mas P.
1992 *Sephardim. The Jews from Spain*, transl. G. K. Zuccker, Chicago.
- Drabina J.
1989 *Kościół wobec Żydów na średniowiecznym Śląsku*, Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka, R. 44, z. 1, s. 14–18.
- Dragoun Z.
2000 *Památkový zákon a případ židovského hřbitova v Praze I – Vladislavově ulici*, Archeologické rozhledy, 52, s. 448–453.
2002 *K otázce tzv. pohřebiště cizích kupců v Bartolomějské ulici na Starém Městě pražském*, [w:] *Civitas et villa. Miasto i wieś w średniowiecznej Europie Środkowej*, red. C. Buško, J. Klápště, L. Leciejewicz, S. Moździoch, Wrocław-Praha, s. 235–240.
- Duran Sanpere A., Millás Vallicrosa Y. J. M.
1947 *Una necropolis Judaica en al Montjuich de Barcelona*, Sefard, 7, s. 321–359.
- Emanuel S.
2004 *Unpublished Responsa of R. Meir of Rothenburg as a Source for Jewish History*, [w:] *The Jews of Europe in the Middle Ages* (=w wersji niemieckojęzycznej *Europas Juden im Mittelalter. Beiträge des internationale Symposiums in Speyer vom 20.–25. Oktober 2002*), ed. Ch. Cluse, Trier, s. 283–293.
- Ennen L.
1863 *Geschichte der Stadt Köln: meist aus den Quellen des Kölner Stadt-Archivs*, Bd. 1, Köln-Deutz.
- Eysymontt R.
2001 *Teren na południe od lewobrzeżnego zamku wrocławskiego w okresie od średniowiecza do połowy XVII wieku. Analiza historyczno-urbanistyczna*, Wrocław, maszynopis w posiadaniu autora.
- Fiering N., Bernardini P.
2001 *The Jews and the Expansion of Europe to the West 1450–1800*, New York.
- Fijałkowski P.
1988 *Kamienie i ich losy*, Kalendarz Wrocławski, s. 227–230.
2003 *Obrzędy pogrzebowe Żydów polskich w XVI–XIX w. w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Kobieta – Śmierć – Mężczyzna*, (=Funeralia Lednickie, Spotkanie 5), red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Poznań, s. 361–371.
- Förster H. [hrsg. von]
1947 *Urkundenlesebuch für den akademischen Gebrauch*, Bern.
- Franzheim L.
1984 *Juden in Köln von Römerzeit bis ins 20. Jahrhundert. Foto-Dokumentation*, Köln.
- Fremsdorf F.
1928 *Weitere Ausgrabungen unter dem Kreuzgang von St. Severin in Köln*, Bonner Jahrbücher, 131, s. 290–324.
- Friedenberg D.M.
1987 *Medieval Jewish Seals from Europe*, Detroit.
- Gay R.
1992 *The Jews of Germany. A Historical Portrait*, New Haven-London.
- Gengler H.G.P. [ges. und hrsg. von]
1863 *Codex Juris Municipalis Germaniae Medii Aevi. Regesten und Urkunden zur Verfassungs- und Rechtsgeschichte der deutschen Städte im Mittelalter*, Bamberg.
- Gerrard Ch.M.
2003 *Medieval Archaeology. Understanding Traditions and Contemporary Approaches*, London-New York.
- Goerlitz T.
1937 *Das Breslauer Wallonenviertel*, Beiträge zur Geschichte der Stadt Breslau, 3, s. 77–106.
- Golb N.
1998 *The Jews in Medieval Normandy: A Social and Intellectual History*, New York.
- Goliński M.
1994 *Ze studiów nad Żydami świdnickimi w średniowieczu*, [w:] *Z historii ludności żydowskiej w Polsce i na Śląsku*, red. K. Matwijowski, Wrocław, s. 11–31.
1997 *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia*, Wrocław.
2001a *Jews in medieval Legnica – Their location in municipal area*, [w:] *Jews in Silesia*, ed. M. Wodziński, J. Spyra, Cracow, s. 17–32.
2001b *Historia Wrocławia, t. I, Od pradziejów do czasów habsburskich*, Wrocław, s. 96–220.
- Goliński M. [wyd.]
2008 *Wrocławskie księgi szosu z lat 1370–1404*, Wrocław.
- Goliński M., Ziątkowski L.
1989 *Średniowieczne cmentarze żydowskie we Wrocławiu*, Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka, R. 44, s. 35–43.
- Gradwohl D.M.
1993 *Intra-Group Diversity in Midwest American Jewish Cemeteries: An Ethnological Perspective*, [w:] *Archaeology of Eastern North American: Papers in Honor of Stephen Williams*, (=Mississippi Department of Archives and History. Archaeological Report, 25), ed. J. B. Stoltman, Jackson, s. 363–382.
- Green W.S., Silverstein J.
2000 *The Doctrine of the Messiah*, [w:] *The Blackwell Companion to Judaism*, ed. J. Neusner, A. J. Avery-Peck, Oxford, s. 247–267.
- Grodecki R.
1969 *Dzieje Żydów w Polsce do końca XIV w.*, [w:] *Idem, Polska piastowska*, wyd. J. Wyrozumski, Warszawa, s. 595–702.
- Grotte A.
1927 *Alte schlesische Judenfriedhöfe. Monographien zu Denkmalpflege und Heimatschutz*, Berlin.
1937 *Synagogenspuren in schlesischen Kirchen*, Breslau.
- Grünhagen C.
1867 *Urkundliche Beilagen I*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens, 8, s. 212–214.

- Grünhagen C., Markgraf H. [hrsg. von]
1883 *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, Bd. 2, Leipzig.
- Gutmann J.
1983 *The Jewish Sanctuary*, Leiden.
- Hagigah [w:] *Talmud* [wiele wydań].
- Haverkamp A.
1977 *Der Schwarze Tod und die Judenverfolgungen von 1348/49 im Sozial- und Herrschaftsgefüge deutscher Städte. Eine Skizze*, [w:] *Fragen des älteren Jiddisch. Kolloquium in Trier 1976. Vorträge*, hrsg. von H.-J. Müller, W. Röhl, Trier, s. 78–86.
- 1981 *Die Judenverfolgungen zur Zeit des Schwarzen Todes im Gesellschaftsgefüge deutscher Städte*. [w:] *Zur Geschichte der Juden in Deutschland des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit*, hrsg. von A. Haverkamp, Stuttgart, s. 27–93.
- 1996 »Concivitas« von Christen und Juden in Askenas im Mittelalter, [w:] *Jüdische Gemeinden und Organisationsformen von der Antike bis zur Gegenwart*, hrsg. von R. Jütte, A. P. Kustermann, Wien-Köln-Weimar, s. 103–136.
- Heck R.
1978 *Wrocław w latach 1241–1526*, [w:] *Wrocław. Jego dzieje i kultura*, red. Z. Świechowski, Warszawa, s. 62–63.
- Heitlinger A.
2006 *In the Shadows of the Holocaust and Communism: Czech and Slovak Jews since 1945*, New Brunswick-New Jersey.
- Hoffner H.A.
1977 *Bayith [bayit]*, [w:] *Theological Dictionary of the Old Testament*, vol. 2, ed. G. J. Botterweck, H. Ringgren, Grand Rapids, s. 107–115.
- Holt R.
2000 *Society and Population 600–1300*, [w:] *The Cambridge Urban History of Britain*, vol. 1, ed. D. M. Palliser, Cambridge, s. 79–104.
- Hube R. [wyd.]
1856 *Antiquissimae constitutiones synodales provinciae Gneznensis*, Petropoli.
- Jacob L.
1987 *The Book of Jewish Practice*, New Jersey.
- Jagielski J.
2003 *Cmentarz żydowski*, [w:] *Polski Słownik Judaistyczny. Dzieje – Kultura – Religia – Ludzie*, t. 1, opr. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, Warszawa, s. 296–297.
- Ječný H. i in.
1984 *Praha v raném středověku. Jeden ze současných pohledů na vývoj přemyslovského města*, *Archaeologica Pragensia*, 5/2, s. 211–288.
- Jeremiah [w:] *Torah Nevi'im u-Ketuvim*, ed. M. H. Segal, 4 vols., Tel-Aviv 1960.
- Job [w:] *Torah Nevi'im u-Ketuvim*, ed. M. H. Segal, 4 vols., Tel-Aviv 1960.
- Jurek T.
1992/1993 *Żydzi w późnośredniowiecznym Kaliszu*, *Rocznik Kaliski*, 24, s. 29–53.
- Kameraz-Kos N.
2006 *Święta i obyczaje żydowskie*, Warszawa.
- Kisch G.
1949 *The Jews in Medieval Germany. A Study of Their Legal and Social Status*, Chicago.
- Klose S.B.
1781 *Dokumentierte Geschichte und Beschreibung von Breslau. In Briefen*, Bd. 2, Breslau.
- Kober A.
1940 *History of Jews in Cologne. Jewish Communities Series*, Philadelphia.
- Kohelet Rabbah [w:] *Talmud* [wiele wydań].
- Kolatch A.J.
2006 *Inside Judaism. The Concepts, Customs, and Celebrations of the Jewish People*, New York.
- Konikoff A.
1990 *Sarcophagi from the Jewish Catacombs of Ancient Rome: A Catalogue Raisonné*, Stuttgart.
- Kościelniak W., Walczak K.
1989 *Kronika miasta Kalisza*, Kalisz.
- Kotlar D.
1997 *Mikveh*, [w:] *EJ*.
- Kowalska Z.
1998 *Die großpolnischen und schlesischen Judenschutzbriefe des 13. Jahrhunderts im Verhältnis zu den Privilegien Kaisers Friedrichs II. (1238) und Herzog Friedrichs II von Österreich (1244). Filiation der Dokumente und inhaltliche Analyse*, *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 47/1, s. 1–19.
- Kucharski G.
2000 *Żydzi kaliscy do końca XIV wieku*, *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, 3 (195), s. 305–318.
- Levy A.
1924 *Jüdische Grabmalkunst in Osteuropa*, Berlin.
- Lewin I.
1985 *The Historical Background of the Statut of Kalisz*, [w:] *The Jewish Community in Poland. Historical Essays*, New York, s. 38–56.
- Lilley J.M., Stroud G., Brotherwell D.R., Williamson M.H.
1994 *The Jewish Burial Ground at Jewbury*, (=The York Archaeological Trust, 12/3. Council for British Archaeology), York.
- Łagiewski M.
1986 *Stary cmentarz żydowski we Wrocławiu*, Wrocław.
- Marcus I.G.
2004 *The Jewish Life Cycle: Rites of Passage from Biblical to Modern Times*, Seattle.
- Markgraf H.
1896 *Die Straßen Breslau nach ihrer Geschichte und ihren Namen*, (=Mitteilungen aus dem Stadtarchiv und der Stadtbibliothek zu Breslau 2), Breslau.
- 1915 *Der älteste Judenkirchhof in Breslau*, [w:] *Kleine Schriften zur Geschichte Schlesiens und Breslaus*, Breslau, s. 176–190.
- Mo'ed Katan [w:] *Talmud* [wiele wydań].
- Megilah [w:] *Talmud* [wiele wydań].
- Meyer Ch. [hrsg. von]
1874 *Urkundenbuch der Stadt Augsburg*, Bd. 1, Augsburg.
- Młynarska-Kaletynowa M.
1986 *Wrocław w XII–XIII wieku. Przemiany społeczne i osadnicze*, Wrocław.
- Mrozowski P.
1994 *Polskie nagrobki gotyckie*, Warszawa.

- Muneles O., Vilimková M.
1955 *Starý židovský hřbitov v Praze*, Praha.
- Nahon G.
2004 *Zarfat: Medieval Jewry in Northern France*, [w:] *The Jews of Europe in the Middle Ages* (=w wersji niemieckojęzycznej: *Europas Juden im Mittelalter. Beiträge des internationale Symposiums in Speyer vom 20.–25. Oktober 2002*), ed. Ch. Cluse, Trier, s. 205–220.
- Nahum Zobel M., Roth C., Wigoder G.
1997 *Baruch ben Isaac of Regensburg*, [w:] *EJ. Nidah* [w:] *Talmud* [wiele wydań].
- Oelsner L.
1864 *Schlesische Urkunden zur Geschichte der Juden im Mittelalter*, (=Archiv für Kunde Oesterreichischer Geschichte, Bd. 31), Wien.
- Patschovsky A.
1993 *Das Rechtsverhältnis der Juden zum deutschen König (9.–14. Jahrhundert). Ein europäischen Vergleich*, *Zeitschrift für Rechtsgeschichte*, 110, s. 331–371.
- Patterson D.
2005 *Hebrew Language and Jewish Thought*, (=Routledgecurzon Jewish Studies Series), London-New York.
- Pecaric S. [opr. i tłum.], Gordon E. [tłum.]
2001 *Chamisza Chumsze Tora. Księga Pierwsza Bereszt*, Kraków.
- Pecaric S. [tłum.]
2005 *Chamisza Chumsze Tora. Księga Trzecia Wajikra*, Kraków.
- Pěkný T.
2001 *Historie Židů v Čechách a na Moravě*, Praha.
- Piechotkowie M. i K.
1991 *Dzielnice żydowskie w strukturze przestrzennej miast polskich*, [w:] *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej*, Wrocław, s. 306–320.
1996 *Skupiska żydowskie w strukturze przestrzennej miast dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Studia nad dziejami miast i mieszczaństwa w średniowieczu*, t. 1, (=Studia Polonica Historiae Urbanae, t. 1), Toruń, s. 171–193.
- Piekalski J.
1999 *Od Kolonii do Krakowa. Przemiana topografii wczesnych miast*, Wrocław.
- Poznański S.
1918 *Der Name Sar Shalom*, *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 3, s. 195–198.
- Price J.J.
1997 *Review Work: The Jews in Late Ancient Rome. Evidence of Cultural Interaction in the Roman Diaspora*, *Journal of the American Oriental Society*, 117/4, s. 719–720.
- Ptak M.
1991 *Źródła prawa określające status ludności żydowskiej na Śląsku do 1742 r.*, Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka, R. 46, z. 2, s. 139–149.
- Rabin I.
1926 *Steine und ihre Schicksale*, *Breslauer Jüdisches Gemeindeblatt*, 9, s. 126–127.
- Rabinowitz L.I.
1997 *Hevra kaddisha*, [w:] *EJ.*
- Reichenbach H. [hrsg. von]
1906 *Urkundliche Geschichte der Grafen Reichenbach in Schlesien*, Bd. 1, Brelsau.
- Rosenthal F.
1960 *Najstarsze osiedla żydowskie na Śląsku*, tłum. D. Dąbrowska, *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, 34, s. 3–28.
- Rozmus D.
2005 *De Judeorum arte sepulcrali. Motywy artystyczne w żydowskiej sztuce sepulkralnej*, Kraków.
- Rutgers L.V.
1995 *The Jews in Late Ancient Rome. Evidence of Cultural Interaction in the Roman Diaspora*, Leiden.
- Sabisch A.
1962 *Die ältesten Bischofsgräber im Breslauer Dom*, *Archiv für Schlesische Kirchengeschichte*, 20, s. 126–225.
- Sadek V.
1992–1993 *Medieval Jewish Scholars in Prague*, *Review of the Society for the History of Czechoslovak Jews*, 5, s. 135–149.
- Sadek V., Šedinová J.
1989 *The Old Jewish Cemetery and the Klausen Synagogue*, Prague.
- Safanov A.
[b. r. w.] *Cemetery*, [w:] *The Universal Jewish Encyclopedia*, vol. 3, ed. I. Landman, New York, s. 75–79.
- Sammter A.
1861 *Chronik von Liegnitz*, Bd. 1, Liegnitz.
- Sanhedrin [w:] *Talmud* [wiele wydań].
- Sedlar J.W.
1994 *East Central Europe in the Middle Ages 1000–1500*, (=A History of East Central Europe, vol. III), Washington.
- Scheiber A.
1983 *Jewish Inscription in Hungary from the 3rd Century to 1686: Corpus inscriptionum Hungariae Judaicarum, a temporibus saeculi III., quae exstant, usque ad annum 1686*, Budapest-Leiden.
- Schipper I.
1911 *Studia nad stosunkami gospodarczymi Żydów w Polsce podczas średniowiecza*, Lwów.
- Schirmacher F.W. [hrsg. von]
1886 *Urkundenbuch der Stadt Liegnitz und ihres Weichbildes bis zum Jahre 1455*, Liegnitz.
- Schmandt M.
2004 *Cologne, Jewish Centre on the Lower Rhine*, [w:] *The Jews of Europe in the Middle Ages* (=w wersji niemieckojęzycznej: *Europas Juden im Mittelalter. Beiträge des internationale Symposiums in Speyer vom 20.–25. Oktober 2002*), ed. Ch. Cluse, Trier, s. 367–378.
- Schneider M.
1991 *History of a Jewish Burial Society: An Examination of Secularization*, New York.
- Shekalim [w:] *Talmud* [wiele wydań].
- Sieradzki J.
1960 *Bolesława Pobożnego statut kaliski z roku 1264 dla Żydów*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i Materiały do dziejów miasta Kalisza i regionu kaliskiego*, t. 1, red. A. Gieysztor, K. Dąbrowski, Kalisz, s. 133–142.

- Silnicki T.
1931 *Kardynał legat Gwidon i jego synod wrocławski w r. 1267* [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Władysława Abrahama*, t. 2, Lwów, s. 47–85.
1960 *Kardynał legat Gwido, jego synod wrocławski w roku 1267 i statuty tego synodu*, [w:] *Z dziejów Kościoła w Polsce. Studia i szkice historyczne*, Warszawa, s. 321–378.
- Sirat C.
2002 *Hebrew Manuscripts of the Middle Ages*, ed. and trans. N. de Lange, Cambridge.
- Skinner P.
1997 *Health and Medicine in Early Medieval Southern Italy*, Leiden–New York.
- Sommersberg F. W. [hrsg. von]
1729–1732 *Silesiacarum Rerum Scriptores*, Bd. 1–3, Lipsiae.
- Sprague R.
2005 *Burial Terminology: A Guide for Researchers*, Lanham.
- Stawiarski B.
2004 *Problem lokalizacji cmentarza żydowskiego w średniowiecznym Wrocławiu*, *Studenckie Zeszyty Historyczne Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 6, s. 77–83.
2006a „Spiszek” wrocławskich Żydów. Proces i wypędzenie Żydów z Wrocławia w roku 1453, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. M. Derwicha, Wrocław, maszynopis w posiadaniu autora.
2006b *Studium z historiografii Żydów śląskich w średniowieczu*, *Iuvenilia*, 1, s. 119–129.
- Stenzel G.A. [hrsg. von]
1847 *Samuel Benjamin Klose's Darstellung der inneren Verhältnisse der Stadt Breslau vom Jahre 1458 bis zum 1526*, hrsg. von G. A. Stenzel, [w:] *Scriptores rerum Silesiacarum*, Bd. 3, Breslau.
- Sterberg H.
1878 *Geschichte der Juden in Polen unter den Piasten und den Jagiellonen*, Leipzig.
- Straus R.
1939 *History of Jews in Regensburg and Augsburg. Jewish Communities Series*, Philadelphia.
- Szantova O.
[2000-09-07] *Prague's medieval Jewish cemetery once more in the news*, [na:] <http://www.radio.czenarticle11258-1.12.06-Praga>.
- Tehilim [w:] *Torah Nevi'im u-Ketuvim*, ed. M. H. Segal, 4 vols., Tel-Aviv 1960.
- Toch M.
1997 *The Formation of a Diaspora: the Settlement of Jews in the Medieval German Reich*, *Aschkenas*, 7/1, s. 55–78.
- Trachtenberg J.
2004 *Jewish Magic and Superstition. A Study in Folk Religion*, Philadelphia.
- Transier W.
2004 *Speyer: The Jewish Community in the Middle Ages*, [w:] *The Jews of Europe in the Middle Ages* (w wersji niemieckojęzycznej: *Europas Juden im Mittelalter. Beiträge des internationale Symposiums in Speyer vom 20.–25. Oktober 2002*), ed. Ch. Cluse, Trier, s. 435–447.
- Trzciński A.
1984–1985 *Formy nagrobne na cmentarzach żydowskich w Polsce*, *Kalendarz Żydowski – Almanach*, s. 80–89.
2007 *Hebrajskie inskrypcje na materiale kamiennym w Polsce w XIII–XX wieku*, Lublin + płyta CD.
- Tzschoppe G.A., Stenzel G. A. [bearb.]
1832 *Urkundenbuch*, [w:] *Urkundensammlung zur Geschichte des Ursprungs der Städte und der Einführung und Verbreitung Deutscher Kolonisten und Rechte Schlesien und der Ober-Lausitz*, Hamburg, s. 266–632.
- Unterman A.
1989 *Żydzi. Wiara i życie*, przekł. J. Zabierowski, Łódź.
- Vogelstein H.
1940 *History of Jews in Rome. Jewish Communities Series*, Philadelphia.
- Wallisová M.
1998 *První etapa výzkumu židovského hřbitova na Novém Městě pražském. Předběžná zpráva*, *Archaeologica Pragensia*, 14, s. 141–148.
- Wasserman H.
1972 *Regensburg*, [w:] *EJ*.
- Weiss Z.
1992 *Social Aspects of Burial in Beth She'arim. Archaeological Finds and Talmudic Sources*, [w:] *The Galilee in Late Antiquity*, ed. L. Levine, New York and Jerusalem, s. 357–371.
- Wexler P.
2002 *Two-Tiered Relexification in Yiddish: Jews, Sorbs, Khazars, and the Kiev-Polesian dialect*, Berlin–New York.
- Wiener M. [bearb.]
1862 *Regesten zur Geschichte der Juden in Deutschland während des Mittelalters*, Hannover.
- Wijk-Bos Van J.W.H. [ed. and comm.]
1998 *Ezra, Nehemiah, and Esther. Westminster Bible Companion*, Louisville.
- Willoweit D.
1999 *Verfassungsgeschichtliche Aspekte des Judenschutzes im späten Mittelalter*, *Aschkenas*, 9/1, s. 9–30.
- Wyrozumski J.
1993 *Jews in Medieval Poland*, [w:] *The Jews in Old Poland 1000–1795*, ed. A. Polonsky, J. Basista, A. Link-Lenczowski, Oxford, s. 13–22.
- Wodziński M.
1994a *Średniowieczny cmentarz żydowski we Wrocławiu*, *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*, R. 49, z. 3–4, s. 341–344.
1994b *Średniowieczne nagrobki żydowskie ze Świdnicy*, [w:] *Z historii ludności żydowskiej w Polsce i na Śląsku*, red. K. Matwijowski, Wrocław, s. 33–40.
1995 *Macewy drewniane z Miejsca*, [w:] *Studia z dziejów kultury żydowskiej w Polsce*, t. 2: *Cmentarze żydowskie*, red. J. Woronczak, Wrocław, s. 39–46.
1996 *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku XIII–XVIII wieku*, Wrocław.
2004 *Najstarszy żydowski nagrobek na Śląsku. Reinterpretacja*, *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*, R. 59, z. 4, s. 583–589.

-
- Wójcik M.L.
 2000 *Kłeski elementarne w średniowiecznym Wrocławiu. I. Pożary i zarazy*, Rocznik Wrocławski, 6, s. 27–39.
- Ydit M.
 1997 *Cemetery*, [w:] *EJ*.
- Zaremska H.
 2003 *Zmowa śląskich Żydów*, [w:] *Źródło. Teksty o kulturze średniowiecza ofiarowane Bronisławowi Gremkowi*, red. W. Brojer, Warszawa, s. 135–162.
 2004a *Migracje Żydów aszkenazyjskich w średniowiecznej Europie*, [w:] *Wędrówka i etnogeneza w starożytności i średniowieczu*, red. M. Salamon, J. Strzelczyk, Kraków, s. 291–301.
 2004b *Statut Bolesława Pobożnego dla Żydów. Uwagi w sprawie genezy*, Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych, 64, s. 107–129.
 2005 *Żydzi w średniowiecznej Europie Środkowej: w Czechach, Polsce i na Węgrzech*, Poznań.
- Ziątkowski L.
 2000a *Getto żydowskie*, [w:] *Encyklopedia Wrocławia*, red. J. Harasimowicz, Wrocław, s. 224.
 2000b *Dzieje Żydów we Wrocławiu*, Wrocław.
- Żbikowski A.
 2005 *Żydzi*, Wrocław.
-
- mgr Bartłomiej Stawiarski
 pl. Wolności 6c/6, 46-100 Namysłów
 e-mail: bstawiarski@interia.pl